

JOG TUDOMÁNYI KÖZLÖNY

ALAPÍTVÁ 1866.

A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata

TARTALOM

Tanulmány

ERICH KUSSBACH:

Jaques Maritain, az emberi jogok keresztény filozófusa 459

JOBBÁGYI GÁBOR:

Az 1956 utáni megtorlási eljárások 472

HARGITAI JÓZSEF:

Az üzletelő állam (A diplomáciai és konzuli képviselvek által kötött
jogügyletek és az állam immunitása) 481

Szemle

SZABADFALVI JÓZSEF:

Egy derékbe tört életmű margójára: Szabó József jogbölcseleti munkássága 493

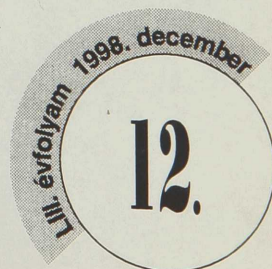
Jogirodalom-Jogélet

SZALMA JÓZSEF:

Néhány gondolat Koziol és Welser: A polgári jog alapelvei című könyve kapcsán 505

Mádl Ferenc:

Állam és a gazdaság (FERENCZY ENDRE) 508

Contents

Studies:

ERICH KUSSBACH:

Jacques Maritain, the Christian Philosopher of Human Rights

GÁBOR JOBBÁGYI:

Retorsion Processes after 1956

JÓZSEF HARGITAI:

The Trading State

Review:

JÓZSEF SZABADFALVI:

To a Wreck of an Oeuvre: The Work of Law Philosopher József Szabó

Legal Life - Legal Literature:

JÓZSEF SZALMA:

Some Ideas on the Book of Koziol and Welser, The Basic Principles of Civil Law

Mádl Ferenc:

State and Economy (ENDRE FERENCZY)

Inhalt

Abhandlung:

ERICH KUSSBACH:

Jacques Maritain, der christliche Philosoph der Menschenrechte

GÁBOR JOBBÁGYI:

Die Vergeltungsverfahren nach 1956

JÓZSEF HARGITAI:

Der Staat als Geschäftemacher

Rundschau:

JÓZSEF SZABADFALVI:

Randnoten zu einem entzweibrochenen Lebenswerk: die rechtsphilosophische Tätigkeit von József Szabó

Rechtsliteratur-Rechtsleben:

JÓZSEF SZALMA:

Etliche Gedanken über das Werk "Die Grundprinzipien des bürgerlichen Rechts" von Koziol und Welser

Ferenc Mádl:

Staat und Gesellschaft (ENDRE FERENCZY)

Jogtudományi Közlöny - A MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata.

A Szerkesztő Bizottság vezetője: **Dr. Szabó András** főszerkesztő.

A Szerkesztő Bizottság tagjai: Dr. Gáspárdy László, Dr. Lamm Vanda, Dr. Rácz Attila.

Felelős szerkesztő: **Dr. Vörös Imre**. Szerkesztő: **Dr. Szalai Éva**

A szerkesztőség címe: 1015 Budapest, I. Donáti u. 35-45.

Levélcím: 1525 Budapest, Pf.: 773. • Telefonszám: 212-1185; Fax: 212-1184.

»OBSERVER«

OBSERVER BUDAPEST MÉDIAI CÉLŐ KFT

Kiadja a LOGOD Bt. 1012 Budapest, Logodi u. 49. Telefonszám/fax: 375-1490.

Előfizethető a LOGOD Bt. számlaszámain;

belföldön : 11701004-20141604 számlaszámon, külföldön: CART HUHB 73476020-USD, vagy CART HUHB 73476038-DEM vagy CART HUHB 73476046-ATS számlaszámokon

Felelős kiadó: Buday Miklós ügyvezető igazgató.

Nyomdai előkészítés: LOGOD Bt. • Terjeszti a LOGOD Bt. Megrendelhető a kiadó címén, valamint a Jóbarát '92 Bt.-nél: 1277 Budapest, Pf. 80., Tel./fax: (36-1) 201-8448

Előfizetési díj belföldön egy évre: 5947 Ft, külföldön 78 USD • 96 DEM • 600 ATS.

Egyes lapszámok külön is megvásárolhatók, 500 Ft/szám áron, melyet a postaköltség felszámolásával kézbesítünk.

Nyomdai munkálatok: Alfaprint Kft., Felelős vezető: Barabás Gábor. • HU ISSN 0021-7166

TANULMÁNY

Jaques Maritain, az emberi jogok keresztény filozófusa

△ Kussbach Erich c. egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem (Budapest)

I.

Kettős évforduló

Örven évvel ezelőtt, 1948 december 10-én, fogadta el az ENSZ Közgyűlése az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát*.¹ A nemzetközi közösség joggal ünnepli idén e történelmi esemény évfordulóját, hiszen a Nyilatkozat fordulópontot jelent az emberi jogok történetében. A második világháború borzalmait, főként a shoah és a népi- rás más formáit, végül is meggyőzték a nemzetközi államközösséget arról, hogy az emberi jogok védelme többé nem maradhat az egyes államok kizárólagos belső ügye, hanem azt nemzetközi ellenőrzés alá kell vonni.²

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 1. cikke kimondja:

„All human beings are born free and equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience and should act towards one another in a spirit of brotherhood.”

A nemzetközi államközösség tehát a történelemben először tett hitet ünnepélyes formában az ember veleszületett szabadsága, egyenlősége, méltósága és alapvető emberi jogai mellett. Csak a Szovjetunió és a szovjet uralom alá került ENSZ-tagállamok valamint a Délafrikai Köztársaság tartózkodtak az Egyetemes Nyilatkozat megszavazásától.

A Nyilatkozat emlékeztet arra, hogy minden emberi lény értelemmel és lelkiismerettel rendelkezik és hogy alapvető erkölcsi kötelessége, embertársaival szemben testvéri magatartást tanusítani.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy az *emberi jogok nemzetközi elismerése és védelme* - ha előbb nem - legkésőbb az elmúlt évtizedben kiállta a próbáját, sőt világtörténelmi sikert aratott, amikor a közép- és kelet-európai népek negyven év elnyomatása után végül is kivívták szabadságukat és függetlenségüket s a demokrácia útjára léptek. Senki sem vitathatja, hogy a Közép- és Kelet-Európában lezajlott forradalmi változások előkészítésében az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletnek éppen azért jutott sorsdöntő szerep, mert annak az „emberi dimenzió”-ra vonatkozó célkitűzései feltörték a kommunista uralom megingathatatlan vélt hatalmi bázisát.

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának kidolgozása során az UNESCO 1947-ben nemzetközi ankétot rendezett, amely a Nyilatkozat szerkesztésével kapcsolatos elméleti kérdéseket volt hivatva tisztázni.³ Más neves személyiségek⁴ mellett Jacques Maritain francia katolikus filozófust is meghívták az ankéton való részvételre.⁵

Jacques Maritain egész életműve az Egyetemes Nyilatkozatban foglalt elveknek volt elkötelezve. Az emberi jogok iránti személyes elkötelezettségéről és tudományos érdeklődéséről számos közéleti megnyilatkozása és tanulmánya⁶ tanúskodik. Az állam- és társadalomfilozó-

1 GAOR 3rd session, Res. part I, 71; v.ö. H. Lauterpacht, International Law and Human Rights, London 1950.

2 A Nemzetközi Jogi Intézet ugyan már 1929-ben kidolgozott egy Emberi Jogi Nyilatkozatot, amely azonban csak a jogászok, elsősorban az amerikai jogászok, szűk körének érdeklődésére tarthatott számot. A „Déclaration internationale des Droits de l'Homme” teljes szövege megtalálható többek között: in: Jacques et Raissa Maritain, Oeuvres complètes (a továbbiakban: Maritain, Oeuvres complètes), VII, (1939 - 1943), Fribourg-Paris, 1988, 693 - 695; v.ö. továbbá Ph. de La Chapelle, La Déclaration Universelle des Droits de l'Homme et le catholicisme, Paris 1967, 18.

3 Maritain, Oeuvres complètes, IX, (1947-1951), 1990, 1081, lábjegyzet 1.

4 Mahatma Gandhi, Harold J. Laski, Quincy Wright, R.P. Teilhard de Chardin, A. Huxley, R. Maheu.

5 Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának tervezetét az ECOSOC által létesített Emberi Jogok Bizottsága dolgozta ki, amelynek első elnöke Roosevelt elnök özvegye volt. Az UNESCO által rendezett ankét keretében felvetett kérdésekben Maritain „Sur la Philosophie des Droits de l'Homme” című tanulmányában foglalt állást. V.ö. Maritain, Oeuvres complètes, IX, (1947 - 1951) 1990, 1081 - 1089; továbbá „Introduction aux textes réunis par l'U.N.E.S.C.O. Autour de la nouvelle déclaration universelle des droits de l'homme”, in: Maritain, Oeuvres complètes, IX, 1204 - 1215 valamint Franz Furger, Christ und Gesellschaft, Elemente zu einer christlichen Sozialethik, Freiburg/Schweiz, 1978, 56.

6 Du Régime temporel et de la Liberté 1933; Pour le Bien Commun 1934, A propos de la Répression des Troubles de Vienne 1934, Humanisme intégral 1936, Les Juifs parmi les Nations 1938, Les Droits de l'Homme et la Loi Naturelle 1942, La Personne et le Bien Commun 1947.

fia terén közzétett több alapvető munkájával egyébként már a harmincas évek derekán felkeltette a szakkörök figyelmét. Amerikai emigrációja idején valamint a háború után tartott előadásaival és tudományos értekezéseivel nemzetközi elismerést nyert és vitathatatlanul az emberi jogok korabeli leghitelesebb értelmezői és élharcosai közé tartozott. „*Les Droits de l'Homme et la Loi Naturelle*” c. 1942-ben New York-ban megjelent munkája⁷ jelentős befolyást gyakorolt a Nyilatkozat elméleti megalapozására.⁸

Maritain huszonöt évvel ezelőtt, 1973. április 28-án, halt meg Toulouse-ban.

Kerek évfordulók alkalmasak arra, hogy egyrészt megemlékezzünk az idők távlatából egy-egy történelmi eseményről vagy egy kiemelkedő személyiség munkásságáról és másrészt elgondolkozzunk azok eszmetörténeti horderején, vagyis azon, hogy milyen hatással voltak az utókorra illetve milyen jelentőséggel bírnak a mai nemzedék számára.

Az idei év kettős évfordulója arra ösztönöz, hogy számos más, az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának szentelt, megemlékezés mellett gondoljunk arra a filozófusra is, akit joggal nevezhetünk az Egyetemes Nyilatkozat egyik atyjának.

II.

Maritain életútja

Jacques Maritain 1882-ben született Párizsban. Anyai nagyapja Jules Favre republikánus képviselő és a második császárság külügyminisztere volt. Középiskolai tanulmányait a híres Lycée Henri IV-ban végezte, majd a Sorbonne és a Collège de France filozófia szakos hallgatója lett. Tanárai közül kiemelkedtek Émile Durkheim, Victor Delbos, Gabriel Séailles és főként Lucien Lévy-Bruhl, akire Maritain későbbi élete során nagy tisztelettel és hálával emlékezett vissza.⁹ Mindazonáltal a kor tudományos szkepticizmusa és relativizmusa mind őt, mind akkori diáktársát és későbbi feleségét, Raisszát, aki mindvégig hűséges szellemi útítársa volt, mélységesen kiábrándították. Maritain ekkor ismerkedett meg Henri Bergsonnak a racionalizmus egyeduralmát megkérdőjelező filozófiájával, amely nagy hatással volt a fiatal, szocialista elveket valló filozófusra.¹⁰ Később „*La Philosophie Bergsonienne*” c. munkájában ugyan elhatárolta magát egykori tanítómestere egyes nézeteitől, de Bergson tudományos érdemeit és mélységes emberségét mindvégig nagyra becsülte. 1910-ben kezdte tanulmá-

nyozni Aquinói Szent Tamás írásait, amelyeknek kimagasló modern értelmezője lett. Az Institut Catholique professzoraként egyben a „*renouveau catholique*” értelmiségi gárdájához tartozott.

Franciaország német megszállása elől 1940 márciusában az Egyesült Államokba emigrált. A háború után a Princeton és Columbia egyetemeken tanított. 1945 és 1948 között De Gaulle kormányfő kérésére átmenetileg vatikáni nagykövetként szolgálta hazáját. A Rómában töltött években szoros barátságot kötött a későbbi VI. Pál pápával,¹¹ aki abban az időben a vatikáni államtitkárság egyik vezető személyisége volt. Élete utolsó éveit Jacques Maritain Toulouse-ban, a „*Petits Frères de Jésus*” szerzetesrend tagjaként töltötte.

Strasbourg és a Vogézek keleti lejtői között félúton fekszik Kolbsheim, egy kis elzászi település. A falu temetőjében, hatalmas lombos fák árnyékában fekszik Jacques Maritain és felesége Raissza sírja. Raissza 1960 decemberében halt meg, férje 1973 áprilisában. A sírkő fejébe Raissza neve van bevésve. Jobb alsó sarkában csupán ennyi áll: „et Jacques 28 avril 1973”.

III.

Az ember és a társadalom

A) Az ember (humanista kiindulópont)

„*Homo non ordinatur et communitatem politicam secundum se totum, et secundum omnia sua, sed totum quod homo est...ordinandum ad Deum.*”

Aquinói Szent Tamás¹²

Az emberi méltóság és az emberi jogok elismerésének foka alapvetően az adott társadalomban érvényben lévő értékrend függvénye. Ezért nem közömbös, hogy az adott értékhierarchiában a közösség érdeke fölé van rendelve az emberi jogoknak, a kettő között egyfajta egyensúlyi helyzet áll fenn vagy pedig az emberi jogoknak jut elsőbbség. Más szóval az emberi jogok szempontjából döntő fontosságú, hogy a társadalom mekkora értéket tulajdonít az emberi méltóságnak és az emberi jogoknak, illetve általában hogyan viszonyul a humanista értékekhez.

A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy valamennyi társadalombölcseleti irányzatnak és ideológiának megvan a saját „humanizmusa”. „*L'Humanisme intégral*” című 1936-ban megjelent művében¹³ Maritain hangsúlyozza, hogy a „humanizmus” fogalma ambivalens: „Vi-

7 Angol fordításban „The Rights of Man and the Natural Law” V.ö. Ph. de La Chapelle, i.m., 24.

8 Ph. de la Chapelle, i.m., 24.

9 Raissa Maritain. Les grandes amitiés, Paris 1949, 68 - 69.

10 u.o. 77 - 97.

11 Ph. Chéniaux, Paul VI et Maritain, in: Jacques Maritain et ses Contemporains, Paris 1991, 323 és köv.

12 Summa theol. II, I qu. 21 Art. 4 ad 3.

13 Magyar nyelvű fordításban „Az Igazi Humanizmus. Egy új keresztény társadalom evilági és lelki vonatkozásai” címmel jelent meg Budapesten 1996-ban; v.ö. J.L. Allard/C. Blanchet/G. Cottier/J.M. Mayeur, L'Humanisme intégral de Jacques Maritain. Colloque de Paris, Paris - Fribourg 1988.

lágos, hogy aki kiejti [ti. a „humanizmus” szót], természetesen egy egész metafizikát kapcsol hozzá.”¹⁴ És valóban mást ért „humanizmus” alatt az ateista¹⁵, a szabadelvű és az istenhívő. Más az individualizmuson alapuló vagy a perszonalista világnézetből fakadó és megint más a kollektivistá ideológia által meghirdetett humanizmus.¹⁶ Az elmúlt időkben a „reálisan létező szocializmus” uralma alatt élő népek keservesen megszenvedték az úgynevezett „szocialista humanizmust”. A „humanizmus” fogalmának tehát sokféle arculata van. Ezért valahányszor „humanizmusról” beszélünk, előbb tisztáznunk kell, hogy melyik humanizmusról van szó és hogy milyen metafizika áll mögötte.¹⁷

Maritain a humanizmus két alapvető kategóriáját különbözteti meg, az antropocentrikus és a teocentrikus humanizmust.¹⁸

1. A felvilágosodás által meghirdetett úgynevezett „klasszikus” humanizmus hibáját Maritain antropocentrikus mivoltában látta: „Az embert egyfajta eufória ragadja magával; a pogányoknál ismeretlen lázzal fordul a pogány ókor emlékei felé, úgy hiszi, hogy elnyerheti önmaga és az élet teljességét anélkül, hogy végig kellene járnia a belső átalakulás útját; a boldogsághoz askézis nélkül akar eljutni.”¹⁹ Az ember „rehabilitációja” ahhoz vezetett, hogy „önmagába fordult és elszakadt transzcendens éltető elvétől”.²⁰ Maritain szerint az antropocentrikus humanizmus alapvető hibája nem humanizmusa volt, hanem antropocentrizmusa.

2. A keresztény bölcsélet a teocentrikus humanizmus talaján áll.²¹ Eszerint az ember Isten képmása, szabad akarattal rendelkezik és Isten előtt valamennyi embertársával egyenlő. Az istenkép-másság a szabad akarat, az emberi méltóság, a szabadság és az egyenlőség forrása és egyben az emberi jogok metafizikai alapja.²² Az emberi

méltóság metafizikai eredetére már Nagy Szent Leó pápa rámutatott: „*Deus, qui humanae substantiae dignitatem mirabiliter condidisti et mirabilis reformasti.*”²³ Az emberi méltóság fogalma Szent Ágoston és Szent Tamás tanításán keresztül jutott a korabeli jog- és állambölcséleti gondolkodásba. Az emberi méltóság elméletének abban a korban úttörő jelentősége volt, amint azt a spanyol skolasztikusok de Vitoria, Soto, Vasquez és Suarez írásai is igazolják.²⁴

Maritain éppúgy mint Szent Tamás vagy napjainkban Messner²⁵ és mások a humanizmust a „*philosophia perennis*” szemszögéből vizsgálta. A keresztény antropológia Szent Tamás óta az emberi lét két ontológiai pólusát különbözteti meg: az „egyént” (*individuum*) és a „személyt” (*persona*). Az „egyén” az emberi lét evilági, minden más létezőtől különböző, „emberközpontú” jellegére utal. Ezzel szemben a „persona” a latin „*personare*” szóból ered, ami annyit jelent, mint „áthangzik” vagy „visszhangzik.”²⁶ Eszerint a „személy” fogalmában egy másik, az evilági léten túlmutató, „*transzcendentális*” dimenzió tükröződik. Maritain ezzel kapcsolatban Szt. Tamás nyomán²⁷ az ember két „finalitásáról” beszél, az időleges „egyénségről” (*individualité*) és a maradó „személyiségről” (*personnalité*). Az „egyént” a pascali „*le moi haïssable*” fogalmával teszi szemléletessé, azzal az embertípussal, aki önmegvalósítását minden áron, ha kell, mások hátrányára is, el akarja érni, aki önző és megközelíthetetlen, mert annyira el van foglalva önmagával és mindazzal, ami rá vonatkozik, hogy mások számára nem marad hely.²⁸ Ezzel szemben a „személy” a szabadság, a jó, az igazság és az embertárs iránti szeretet, vagyis a spirituális értelemben vett tökéletesség potenciális kifejezője.²⁹ Persze az egyén és a személy oszthatatlan s a személyiség kiművelése hosszú, az egész életre kiterjedő, folyamat. Az ember mint „egyén” a társadalom része, következésképpen a közösségnek van

14 J. Maritain, Az Igazi Humanizmus, 14.

15 Lásd Jean Guittton és Lord Halifax beszélgetését, in: Jean Guittton, Un siècle - une vie, Paris 1988, 342.

16 V.ö. J. Messner, Die soziale Frage, 7. kiad., Innsbruck/Wien/München 1964, 58 és köv. valamint 217 és köv.; továbbá de la Chapelle, La Déclaration Universelle, i.m. 29 ff. Az ideológiai különbségek nagy szerepet játszottak az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata kidolgozásánál is.

17 A francia forradalom „humanizmus”-fogalmáról pl. Eugen Rosenstock azt írja: „Jede Revolution übersetzt die frohe Botschaft in ihre Sprache... Auch die französische Revolution übersetzt - sie übersetzt in die Sprache der Menschlichkeit. Die Humanität wird die Religion von 1789. Die Menschenrechte sind ihre Dogmen...” in: Die europäischen Revolutionen, Jena 1931, 372.

18 Maritain: Az Igazi Humanizmus, 36.

19 u.o. 35.

20 u.o.

21 Allard/Blanchet/Cottier/Mayer, i.m.: J. Messner, Das Naturrecht, 4. kiad., Innsbruck-Wien-München 1960, 23 - 25; H. W. Rüssel, Keresztény humanizmus, Budapest 1997.

22 Maritain, Qu'est-ce que l'homme? in: Oeuvres complètes, VIII (1944-1946), Paris 1989, 655 és köv.; lásd ugyancsak H. Schambeck, Kirche, Staat und Demokratie. Ein Grundthema der katholischen Soziallehre, Berlin 1992, 115.

23 J.A. Jungmann, Missarum sollemnia, 2. köt., Bécs 1949, 74 és köv.

24 H. Schambeck, i.m. 30.

25 J. Messner, Die soziale Frage, i.m. 333 és köv.

26 V.ö. H. Schambeck, i.m. 29.

27 Sum. theol., I, Quaestio XXX és Quaestio de potentia.

28 La Personne et le Bien Commun, in: Maritain, Oeuvres complètes, IX, 167 és köv., III. fejezet: Individualité et Personnalité, 184 - 195.

29 „L'homme est un individu qui se tient lui-même en main par l'intelligence et la volonté; il n'existe pas seulement d'une façon physique, il surexiste spirituellement en connaissance et en amour, de telle sorte qu'il est en quelque manière un univers à soi-même, un microcosme, dans lequel le grand univers tout entier peut être contenu par la connaissance, et qui par l'amour peut se donner tout entier à des êtres qui sont à lui comme d'autres lui-même... C'est l'esprit qui est la racine de la personnalité” in: Principes d'une Politique Humaniste” Maritain, Oeuvres complètes, VIII, (1944-1946) 1989, 177 és köv., itt: 188 valamint Les Droits de l'Homme et la Loi Naturelle, Maritain, Oeuvres complètes, VII., 620; v.ö. továbbá A. Rigobello, Jacques Maritain c. tanulmányát in: Christliche Philosophie im katholischen Denken des 19. und 20. Jahrhunderts, hrsg. E. Coreth SJ/W. M. Neidl/G. Pfligersdorffer, 2. köt. Graz/Wien/Köln 1988, 502 és köv.

alárendelve. Mint „személy” ugyan szintén a közösség tagja, de végső rendeltetése a közösség hatáskörén kívül esik. E tekintetben a társadalom feladata abban áll, hogy megteremtse az emberi személyiség kibontakozásának keretfeltételeit.

A keresztény tanítás Arisztotelésszel azt vallja, hogy az „embernek csak emberit nyújtani annyi, mint elárulni az embert, boldogtalanságát akarni, mivel az ember, önmaga legfontosabb alkotórészével, szellemével, többre hivatott a pusztán emberi életnél.”³⁰ Az „igazibb emberre” válás megköveteli az embertől, hogy „fejlessze a benne rejlő képességeket, alkotó erejét és értelmi életét, és azon igyekezzék, hogy a fizikai világ erejét saját szabadságának eszközévé alakítsa.”³¹ Az embernek tehát *tökéletességre* kell törekednie, amihez nem utolsó sorban az emberi erények gyakorlása szükséges.³² Ebben az értelemben beszél Maritain a „heroikus humanizmusról” és az emberi „szentségről.”³³ Az ilyen emberi magatartás egyben a *közjót* szolgálja, annak záloga.

A teocentrikus humanizmus azonban nem jelenti azt, hogy a „földi dolgoknak”, vagyis az ember evilági létének és tevékenységének, a társadalomnak és az államnak csupán alárendelt „eszköz”-szerep jutna. Maritain a perszonalista elmélet képviselőjeként a „földi dolgok” autonómiáját hangsúlyozza. Ez egyébként megfelel a katolikus egyház *szociális* tanításának,³⁴ amelynek középpontjában az *emberi méltóság és a közjó* áll. E két alapvető fogalom képezi a keresztény humanizmus fundamentumát. Maritain humanizmusa kortársa, H.W. Rüssel,³⁵ arisztokratikus és esztétizáló humanizmus-fogalmával szemben - a modern világ reális adottságaiból indul ki és a felvilágosodás óta elterjedt humanista életszemlélet torzításait igyekszik elkerülni abból a célból, hogy helyreállítsa a humanizmus hamisítatlan értelmét.

B) Természetjogi alapok

1. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata preambulumban hivatkozik az emberi személyben „*benne foglalt*” („*inherent*”) méltóságra és az ember egyenlő és „*elidegeníthetetlen*” jogaira. A preambulum ötödik be-

kezdése pedig emlékeztet arra, hogy az Egyesült Nemzetek népei az Alapokmányban megerősítették „*hitüket*” az alapvető emberi jogokba, az emberi személy méltóságába és értékébe valamint a férfi és a nő egyenjogúságába. E szövegezésből világosan kitűnik, hogy a Nyilatkozat megfogalmazói meg voltak győződve arról, hogy az emberi méltóság és az emberi jogok az emberi *természetben* gyökereznek és hogy következésképpen az ember által alkotott normák felett egy a természetben megalapozott „*természetjog*” áll. Ez persze még semmit sem mond ki arról, hogy az egyes szerzők milyen természetjogi koncepciónak voltak elkötelezve.

Már csak ebből az okból elkerülhetetlennek látszik, hogy az emberi jogok vizsgálata a természetjogról alkotott felfogásokra is kiterjedjen.

2. Amint az eszmétörténet többféle „humanizmust” ismer, ugyanúgy a történelem során kialakultak különböző *természetjogi „iskolák”* is.³⁶ A görög és római természetjogi eszmék mellett beszélhetünk a középkori ágostoni-tomista természetjogról valamint az újkori individualista, perszonalista sőt marxista természetjogi iskoláról.³⁷

A XVIII. századi emberi jogi koncepció a természetjog hosszú történetének a gyümölcse, amely mind az ókori mind a középkori bölcsleletben gyökerezik. Hugo Grotius óta azonban a racionalista gondolkodás az eredeti természetjogi fogalom helyébe egy új „észjogot” állított, amely egy végzetes félreértésen alapult, mert a természetjogot mint „a Természet” és „az Ész” által előírt kódexnek tekintette, amely valójában egy önkényes (voluntarista), „kigondolt” és ezért mesterkélt „természet”-fogalomból indul ki. Mivel az észjog az emberi magatartás szabályait *a priori* és részletesen meghatározza, e „természetjogi elmélet” értelmében a törvények is a „természetjogból” vezethetők le tartalmukat, mert hiszen a racionalista természetjog valamennyi életkörülményre nézve megfelelő „ésszerű” szabályt bocsát rendelkezésre.³⁸ Ebből az új természetjogból alakul ki később az emberi jogok azon filozófiája, amely Rousseau, Leibniz és Kant bölcselate értelmében az egyént Isten helyébe lép-teti és abszolút azaz korlátlan jogokkal ruházza fel.³⁹

30 Éthikón nikomakheión, X, 7 - 8; Az Igazi Humanizmus, 13. Messner az emberi személynek ezt az „önmagán való túllépést” (*Selbstüberschreitung*) az emberi természet legbensőbb ösztönének tartja. J. Messner, Das Naturrecht, i.m. 120.

31 Az Igazi Humanizmus, 14.

32 Arisztoteles. Éthikón nikomakheión II, J. Pieper, Über das christliche Menschenbild, München 1964; Turay A./Nyíri T./Bolberitz P., A filozófia, Budapest, 249 és köv..

33 Az Igazi Humanizmus, 13 - 18, 124 - 127.

34 A II. Vatikáni Zsinat *Gaudium et spes* kezdetű konstitúciója, 36. fejezete „A földi dolgok jogos autonómiája” cím alatt kifejti, hogy: „...a teremtetett dolgoknak, maguknak a közösségeknek is, megvannak a saját törvényeik és értékeik, amelyeket az embernek lépésről lépésre felismernie, alkalmaznia és alakítania kell.” Ez alatt azonban nem az értendő, hogy „a teremtetett dolgok nem függenek az Istentől. és hogy az ember a Teremtőre való tekintet nélkül rendelkezhet velük.” A II. Vatikáni Zsinat tanítása, 4. kiad., Budapest 1975, 465.

35 H.W. Rüssel, i.m. Megdöbbentő noha részben érthető, hogy Rüssel 1940-ben irt munkájában nyoma sincs a kor totalitárius ideológiáira vonatkozó kritikának.

36 Még a dialektikus materializmus talaján álló Ernst Bloch is elismeri a természetjog - akárcsak a szociális utópiák - maradandó érdemeit az emberi méltóságért folytatott évszázados küzdelemben. Olyannyira, hogy nézete szerint a természetjog ugyanolyan mértékben a marxizmus egyik előfutárának tekintendő mint a szociális utópiák. V.ö. Ernst Bloch, Naturrecht und menschliche Würde, 1961, 233 - 238.

37 A. Verdross, Statisches und dynamisches Naturrecht, Freiburg 1971; Messner, Das Naturrecht, 404 - 417.

38 L'homme et l'État, Oeuvres complètes, IX, 574-575.

39 u.o.

Szemben az antik és a középkori filozófiával, amely nagyobb súlyt fektetett az ember kötelességeire mint jogaira, a XVIII. századi gondolkodás az emberi jogokat helyezte előtérbe.⁴⁰ Ezzel kapcsolatban meg kell említeni, hogy az elmúlt években a gazdaság és a politika globalizációja következtében újra napirendre került egy egyetemes etika megfogalmazása,⁴¹ amely az emberi jogok mellett az emberi felelősséget és az emberi kötelességeket hangsúlyozza.

3. Maritain is a természetjogból vezeti le az emberi jogokat. Az ő természetjogi fogalma azonban – ellentétben a „természetjog” illetve „észjog” racionalista „a priori” fogalmával – a minden ember közös „emberi természetéből” és az emberi létben megalapozott végső célokból adódik. Márpedig ez a „természeti törvény” nem elvont teoretikus módon, vagyis nem racionális úton ismerhető meg, hanem – amint azt Szent Tamás hangsúlyozta – csak az emberi „hajlamok” által vezérelve („connaissance par inclination”) határozható meg.⁴² A „természeti törvény” értékvilága a közös emberi tapasztalat alapján a gyakorlati, a természetes „hajlamot” tekintetbe vevő, „intuitív” felismerés⁴³ útján válik tudatossá még mielőtt a filozófiai etika tárgya lehetne. Ez az „öszönös felismerés” a társadalmi és erkölcsi tapasztalatok gyarapodásával és azok fokozatos tudatosításával a történelem során egyre átfogóbb ismeretekhez vezet. Az ily módon felismert emberi természet azt követeli, hogy a jót kell tenni és a rosszat el kell kerülni.⁴⁴

A jogpozitivizmus és a jogszociológia kizárólag a pozitív jogot illetve a szokást mint jogalkotó gyakorlatot ismeri el s ezért a természetjogot metafizikai spekulációnak vagy erkölcsi kategóriának tekinti és tagadja jogi természetét. Ezeknek az értékrelativizmuson alapuló elméleteknek mai képviselői azonban elfelejtették, hogy elődeik akarva-akaratlan a totalitárius rendszerek malmára hajtották a vizet, mert elvben igazolták azok mélysége-

sen igazságtalan „jogrendszerét”. Hogy az értékrelativizmus a jog területén milyen veszéllyel jár az egyén és a közösség számára, azt Gustav Radbruch a második világháború után önkritikusan maga is elismerte. Rámutatott ugyanis arra, hogy ha a pozitív jog abszolút érvényét elfogadjuk, akkor az embertelen rendszerek normáit is „jognak” kell tekintenünk.⁴⁵ A pozitív jog tehát egy magasabb rendű korrektségűmra szorul, amely az emberi természet objektív adottságaiban gyökerezik. Ez a korrektség pedig nem más mint a természetben, annak ontológiai értelemben vett „lényeges tulajdonságaiban”⁴⁶ megalapozott természetjog.

C) A „bonum commune”⁴⁷

1. Amint korábban említettük, az emberi jogok és a közösség érdekei között látszólag vagy tényleg fennálló ellentmondásokról alkotott uralkodó nézetektől függ az, hogy milyen szerepet tulajdonít egy adott társadalom az emberi jogoknak. Ezért döntő jelentőségű megvizsgálni, hogy mit ért a keresztény társadalomtudomány a *közjó* („bonum commune”) fogalmán.

A *közjó* a társadalmi etika fogalomkörébe tartozik és a mindenkor szociális, gazdasági és politikai viszonyok függvénye. A *közjó* fogalma szükségképpen sokrétű, mi-ért is minden igényeket, a *közjót* alkotó valamennyi életfeltételt megjelölni, eleve meddőnek bizonyul, annál is inkább, mert a társadalmi és gazdasági élet fejlődésével e feltételek is szaporodnak és terebélyesednek.⁴⁸ A tudomány ezért inkább példálózó felsorolásokkal kísérelte meg szemléletessé tenni a *közjó* legjellegzetesebb elemeit.⁴⁹

2. Maritain igyekezett a *közjó* fogalmát legalább megközelítőleg körülírni, amennyiben felsorolta annak nézete szerint legfontosabb *elemeit*. Szerinte a *közjó* nem

40 1789 nyarán az emberi és polgári jogokról szóló nyilatkozat kapcsán a francia alkotmányozó gyűlés leszavazta azt az indítványt, amely a nyilatkozat kiegészítéseként azt javasolta, hogy fogadjanak el egy okmányt az emberi kötelességekről is. Maritain a természetjogból következőt arra, hogy egy emberi jogi nyilatkozatot tulajdonképpen ki kellene egészíteni egy nyilatkozattal az emberi kötelességekről. Sur la Philosophie des Droits de l'Homme, Oeuvres complètes, IX, 1088.

41 Így pl. az 1993-ban Chicagóban megrendezett „Világvallások Parlamentje” jóváhagyott egy nyilatkozatot az egyetemes etikáról, amelyet 1996-ban az InterAction Council Bécsben is magáévá tett. V.ö. H. Küng, Weltethos für Weltpolitik und Weltwirtschaft, München/Zürich 1997, 151 és köv.; H. Jonas, Das Prinzip Verantwortung, 7. kiad., Frankfurt am Main 1979; R. Weiler, Internationale Ethik. Eine Einführung. I-II. köt. Berlin 1986-1989; Turgonyi Z., Jacques Maritain a politikáról, in: Magyar Szemle, új évf. III., 12. szám, 1994. december, 1325-1326.

42 V.ö. „L'Homme et l'État” in: Maritain, Oeuvres complètes, IX., 585.

43 „Le philosophe découvre la loi dans l'expérience morale de l'humanité.” Neuf Leçons sur les Notions premières de la Philosophie Morale, Maritain, Oeuvres complètes, u.o. 789 és köv.

44 Lásd Szent Tamásnál: „Omnia illa ad quae homo habet naturalem inclinationem, ratio naturaliter apprehendit ut bona, et per consequens ut opere prosequenda; et contraria eorum, ut mala et vitanda”, Sum. Theol., Ia - II ae, q. 94, a. 2.

45 „Die vermeintliche Eigengesetzlichkeit des Rechts, der juristische Positivismus mündet... folgerichtig in die notgedrungene Anerkennung des totalen Staates und seiner Gesetze aus...” Rechtsphilosophie, Stuttgart 1950, 337. V.ö. továbbá A. Verdroff, Abendländische Rechtsphilosophie, Wien 1958, 200 és köv.; valamint E. Kussbach, Recht und Kultur. Der Rechtsbegriff bei Huizinga. In: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, LIV/2, 1968, 179 és köv.

46 „...la normalité de fonctionnement fondée sur l'essence de cet être: l'homme.” L'Homme et l'État, i.m. 581.

47 Maritain, La Personne et le Bien Commun, in: Oeuvres complètes, IX., 167 és köv. itt: 200 - 201; Pour le Bien Commun, ugyanott V. (1932-1935) 1982, 1022 - 1023.

48 J. Pieper, „Was heißt Gemeinwohl?” in: Lesebuch, München 1981, 79 - 83.

49 A. Verdroff szerint például a „bonum commune” magában foglalja mindazokat az intézményeket, amelyek a közösség fenntartásához szükségesek, továbbá a jogvédelmet, a közoktatást, a kutatást és az egészségügyet, a szociális jogokat, amelyek a gazdaságilag gyenge népcsoportok számára biztosítják azt a lehetőséget, hogy az emberi méltóság követelményeinek megfelelően élhessenek. Abendländische Rechtsphilosophie, 242 és köv. R. Weiler azt mondja, hogy a „közjó” természetjogi fogalmához hozzátartozik a béke és a jólét és hogy az igazságosság általános érvényesülése a megvalósult *közjó* egyik kritériuma. Internationale Ethik. Eine Einführung, I. köt. Berlin 1986, 179. J. Messner egyenesen négy definíciót sorol fel. Die Soziale Frage, 359 és köv. V.ö. továbbá XXIII. János pápa „Mater et magistra” kezdetű körlevelét.

szorítkozik a közhaszonra vagy a nemzeti érdekekre, sem az igazságos törvények összességére, sem a jó szokásokra, a bölcs intézményekre, de még csak nem is a nemzet nagy történelmi emlékeire, jelképeire vagy dicsőségére, élő hagyományaira és kultúrkincseire. A közjó ugyan mindezeket magában foglalja, de ezen túlmenően beletartozik a polgárok lelkiismeretessége és becsületessége, az igazságosság, a barátság, a boldogság és erényesség ugyanúgy, mint a politikai erények összessége, a szellemi gazdagság, a bölcsesség, valamint minden emberi tevékenység, különösen a közösség tagjai életében megvalósuló hősiesség, továbbá a jog, a szabadság és természetesen az anyagi jólét is, más szóval mindaz, ami közös érték és mint ilyen *mindenki javát* szolgálja, ami mindenkinek megadja a lehetőséget, hogy életét teljesebbé tegye és személyi szabadságát kibontakoztassa. Mert a közjó a társadalom *egészét* és rajta keresztül minden egyes *tagját* külön-külön is saját személyiségének kiteljesedése érdekében részarányosan megilleti.⁵⁰

A közjó e kettős – az egyént és a közösséget inkább összefogó mint szétválasztó – vetületét tükrözi egyébként a II. Vatikáni Zsinat „*Gaudium et spes*” kezdetű konstitúciója is,⁵¹ amely a közjót kevésbé tartalmilag mint inkább céljain keresztül, teleologikus módszerrel törekszik körvonalazni. E szerint a közjó nem más, mint „azoknak a társadalmi életfeltételeknek az összessége, amelyek mind a csoportoknak, mind az egyes tagoknak lehetővé teszik, hogy teljesebben és könnyebben elérjék a tökéletességet.”⁵² A közjóból ered az államhatalom létjogosultsága, de a közjó egyben megszabja annak korlátait is.⁵³

A közjó tehát keresztény szemszögből nem azonosítható egyszerűen a „közérdekkel”, mert mind a közösség, mind az egyén „érdekét” magában foglalja. Ezért a közjó fogalma – ellentétben a „közérdekkel” – nem a társadalom és az egyén közötti vélt vagy tényleges érdekellentétet hangsúlyozza, hanem inkább a kettő egymást kiegészítő, természetes „szimbiózisát”, vagyis a szolidaritást helyezi előtérbe.

3. A közjó említett két egyenértékű céliránya mind a kollektivista, mind az individualista ideológiák számára – habár egymásnak ellentmondó indokokból – *ratione finis* szükségszerűen elfogadhatatlan. A „*La Personne et le Bien Commun*” című művében⁵⁴ Maritain éles kritikát gyakorol nemcsak a nemzeti szocializmuson és a kommunizmuson, hanem a szélsőséges liberalizmus elveire épülő társadalmi rendszeren is, mert valamennyire jel-

lemző, hogy a saját szűk látókörükből, *egyoldalúan* túlhangsúlyozzák a közérdeket illetve a magánérdeket. A nemzeti szocializmus és a kommunizmus kollektivista ideológiája és politikai gyakorlata nem utolsó sorban azon bukott meg, hogy semmibe vette az emberi személy méltóságát és szabadságát. Ezzel szemben Maritainnek a korlátlan liberalizmus gazdasági és társadalmi célkitűzésein gyakorolt kritikája ma is időszerű, hiszen korunk sokszor féktelen individualizmusának és a szociális kérdések iránt érzéketlen neoliberalista politikai és gazdasági gyakorlatnak hátrányos anyagi és erkölcsi kihatásai közvetlenül sújtják a társadalom széles rétegeinek életkörülményeit.

Maritain realizmusáról tanúskodik egyébként, hogy világosan látta azokat a veszélyeket is, amelyek a közjót az emberi gyarlóság, a hatalomvágy, az erkölcsi relativizmus valamint a politikát az etikától elválasztó modern machiavellizmus felől fenyegetik. „*La fin du Machiavélisme*” című 1941-ben megjelent tanulmányában Maritain a machiavellizmus sikeréről azt írja: „Hogy ne lenne sikeres, amikor mindent feláldozott az egyetlen célt képező siker érdekében? Ebben áll korunk lelkiismeretének megpróbáltatása és botránya.”⁵⁵ Ezek a veszélyek szerint csak akkor kerülhetők el, ha a társadalomban az igazságosság elve uralkodik.⁵⁶

D) A demokrácia az emberi jogokból meríti legitimitását és egyben azok legfőbb biztosítója

„Government of the people,
by the people, and for the people.”
Abraham Lincoln a demokráciáról⁵⁷

1. A demokrácia elvi legitimitációját az emberi jogok tiszteletéből vezeti le. Az emberi szabadság és egyenlőség az igazi humanizmus két alappillére. Ezekre támaszkodik a természetjog, amikor minden ember egyenlő méltóságának és szabadságának elismerését és tiszteletben tartását követeli. E követelmény az ember alkotta pozitív jogot elvben megelőzi és a felett áll. A modern pozitív jogban meghatározott törvény előtti egyenlőség e követelmény egyik gyakorlati folyamánya. Ugyanebből a követelményből következik minden polgárnak a joga a közhatalomban való egyenlő részvétellel. Fordítva ez azt jelenti, hogy sem egyes személyek, sem kiváltságos társadalmi csoportok az igazi demokráciában nem igényelhetik a hatalom kizárólagos birtoklását. A néphatalom

50 V.ö. J. Messner, Das Naturrecht, 161 és köv.

51 Turgonyi i.m. 1320 - 1327.

52 Gaudium et spes, 26. i.m. 460.

53 O. v. Nell-Breuning, Soziallehre der Kirche. Erläuterungen der lehramtlichen Dokumente, Wien-München-Zürich, 3. kiad., 1983, 148.

54 Oeuvres complètes, IX., 228 és köv.

55 „Comment pourrait-il ne pas réussir, quand toute chose a été sacrifiée au seul but du succès? Ici est l'épreuve et le scandale de la conscience contemporaine.” Principes d'une Politique Humaniste. V. feje. La fin du Machiavélisme Oeuvres complètes, VIII, 323 - 324.

56 La fin du Machiavélisme, i.m. 307 - 355; v.ö. továbbá E. Kussbach, Jacques Maritain über Machiavelli und den modernen Machiavellismus, in: Glaube und Politik. Festschrift für Robert Prantner, Berlin 1991, 53 - 64.

57 Lincoln híres beszéde Gettysburgben 1863 november 19-én.

vagy népszuverenitás elvben nem más mint az *autonóm polgárokból álló közösség akaratan nyugvó hatalom*.

A demokráciában a hatalom legitimitása vagy igazolása – amint azt *Bibó István* helyesen hangsúlyozta – kizárólag a polgárok *közmeggyőződésére* támaszkodik.⁵⁸ Ez a megállapítás csupán annyiban szorul kiegészítésre, hogy a közmeggyőződésnek magában kell foglalnia azt a tudatot, hogy a demokrácia záloga az emberi szabadság és egyenlőség elvének a gyakorlati és fenntartás nélküli elismerése. E feltétel nélkül ugyanis a „közmeggyőződés” és a „népuralom” nem egyéb, mint a zsarnokság fügefalevele. Az ilyenfajta „demokráciának” hiányzik az alapvető legitimitása. Az elmúlt évtizedekben a közép- és kelet-európai államokban berendezett „népi demokráciák” tehát legitimitás híján nem voltak igazi demokráciák. A „népi demokrácia” nevében rejlő tautológia feltehetően éppen ezt a hiányt volt hivatva elkendőzni illetve kompenzálni.

Mindebből fordítva az következik, hogy az *igazi demokrácia* egyben az emberi jogok tiszteletének legfőbb biztosítója. A demokratikus társadalomnak ugyanis létérdeke, hogy megvédelmezze az emberi jogokat, mert máskülönben elvesztené legitimitását.

2. Maritain a fenti értelemben vett igazi demokráciának volt rendíthetetlen élharcosa. „*Christianisme et Démocratie*” című 1943-ban írt tanulmányában⁵⁹ Maritain e demokrácia mellett szállt síkra, amelyről mély meggyőződéssel azt vallotta, hogy az evangéliumból meríti inspirációját. Ezt egyébként nem ő „találta ki”. Hasonlóan vélekedett már tanítómestere: *Bergson* is, aki egyenesen azt állította, hogy „a demokrácia az evangélium lényegéből fakad, mert mozgató ereje a szeretet.”⁶⁰ A demokrácia evangéliumi gyökereit számos államférfi is hangsúlyozta. Ezen a helyen hadd említsük meg *Roosevelt* elnököt, aki 1939. január 4-i nyilatkozatában azt mondta, hogy a demokrácia, az emberi személy tisztelete, a szabadság és a nemzetközi életben nagy szerepet játszó jóhiszem szilárd alapjai a vallásban nyugszanak.⁶¹ S ne feledkezzünk meg *Robert Schuman*ról sem, az egyesült Európa „atyjáról” sem, aki a demokrácia esélyeiről szólva hangsúlyozta, hogy „a demokrácia vagy ke-

resztény lesz, vagy nem is lesz”, mert „a keresztényellenes demokrácia karikatúra, amely előbb utóbb zsarnokságba vagy anarchiába fullad.”⁶²

Maritain „*Principes d'une Politique Humaniste*” című értekezésében Lord Actont idézi, aki egyszer a Whig-párttól azt mondta, hogy nem a sátán, hanem *Aquinói Szent Tamás* volt az első Whig.⁶³ Maritain ezzel kapcsolatban egyenesen azt állítja, hogy a demokrácia első hitelen értelmezését Szent Tamás adta filozófiájában.⁶⁴

3. Már említettük, hogy Maritain a *világi hatalom autonómiáját*⁶⁵ hangsúlyozta. A világi hatalom keretében megkülönböztette a kormányzáshoz való jogosultságot („*auctoritas*”, „*autorité*”), a kényszerhatalomtól („*potestas*”, „*pouvoir*”), vagyis azon hatalmi eszközök feletti rendelkezéstől, amelyekkel egy bizonyos magatartás kikényszeríthető.⁶⁶ A kormányzáshoz való jogosultság nélkül alkalmazott kényszer: zsarnokság. A demokrácia lényegéből következik, hogy mind a kormányhatalom gyakorlásának, mind a kényszer alkalmazásának a forrása a nép akarata. A demokráciában a nép vagy közvetlenül vagy képviselőin keresztül gyakorolja a hatalmat. Ez utóbbi esetben a nép által megbízott szervek jogosultak kormányozni és a polgárok kötelesek e szervek rendelkezéseinek megfelelő magatartást tanúsítani. E hatalomnak azonban *igazságosnak* kell lennie.⁶⁷ A demokrácia a *dolog természeténél fogva pluralista* és egyben az emberi jogok letéteményese.⁶⁸ A demokratikus állam a közjót szolgálja, amelyben bennfoglaltatik az egyén szabadságának és személyisége kiteljesedésének a biztosítása (*démocratie personnaliste*).⁶⁹

A korabeli demokráciák tragédiáját Maritain abban látta, hogy a demokrácián mind az államelmélet, mind a politika csak a szűkebb értelemben vett „kormányformát” értette és nem gondoskodott arról, hogy a demokrácia eszméje a társadalmi élet minden területén érvényre jusson, ami pedig az igazi demokráciának elengedhetetlen előfeltétele.

Maritain *XI. Pius pápát* idézi, aki a XIX. század nagy botrányának nevezte azt a tényt, hogy az egyház elvesztette a munkásosztály bizalmát.⁷⁰ A konzervatív keresz-

58 A nemzetközi államközösség beünltsága és annak orvosságai. Önrendelés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás, in: Válogatott tanulmányok (1935-1979), Budapest 1990, 340 és köv.

59 *Christianisme et Démocratie*, Oeuvres complètes, VII., 697 és köv.

60 „L'ensemble des citoyens, c'est-à-dire le peuple, est donc souverain. Telle est la démocratie théorique. Elle proclame la liberté, réclame l'égalité, et réconcilie ces deux seurs ennemies en leur rappelant qu'elles sont seurs, en mettant au-dessus de tout la fraternité. Qu'on prenne de ce biais la devise républicaine, on trouvera que le troisième terme lève la contradiction si souvent signalée entre les deux autres, et que la fraternité est l'essentiel: ce qui permettrait de dire que la démocratie est d'essence évangélique, et qu'elle a pour moteur l'amour.” *H. Bergson*, Les deux Sources de la Morale et de la Religion, in: Oeuvres, 4. kiad. 1984, 1215.

61 *Walter Lippmann*, New York Herald Tribune, 1939. január 7.

62 *R. Schuman*, Európaért, Budapest 1991, 50; v.ö. *E. Kuszbach*, Keresztény Európa és európai integráció, in: Valóság, 95/7 (XXXVIII. évf. 7. sz.)

63 12. A cikk ugyancsak megjelent a Hanns Seidel Alapítvány kiadásában: Európa mint keresztény értékközösség, Budapest 1996, 9 - 32.

64 „Ce n'est pas le diable, c'est Thomas d'Aquin qui a été le premier Whig.” Oeuvres complètes, VIII., 210.

65 Az Igazi Humanizmus, 173 és köv.

66 L'Homme et l'État. V. feje. Problèmes concernant l'autorité. Oeuvres complètes, IX., 627 és köv. valamint Principes d'une Politique Humaniste, u.o. VIII., 211.

67 u.o. 221.

68 u.o. 231 és köv. valamint: Raison et Raisons. IX. Le rôle du principe pluraliste en démocratie. Oeuvres complètes, IX., 419 és köv.

69 u.o. 228.

70 „Le grand scandale du XIXe siècle est que l'Eglise a perdu la classe ouvrière”. XI. Pius pápa megjegyzése, amelyet egy magánkihallgatás során Cardijn atyával szemben tett.

tény politika szerinte elmulasztotta azoknak a feltételeknek a megteremtését, amelyek mellett a munkásosztály *egyenlő jogon* élvezhette volna a szociális igazságosság és testvériség, vagyis a *szolidaritás* elvének a gyakorlati megvalósítását.

Maritain éppen ezért a „szociális” demokrácia talaján állt. Hangoztatta a szociális problémák megoldásának szükségességét és a korabeli kapitalista gazdasági rendszer meghaladottságát. Magyarországon egyébként *Giesswein Sándor* hasonló nézeteket vallott.⁷¹ Maritain a demokráciában látta az emberi méltóság és az emberi jogok, a szabadság és a szociális igazságosság valamint a szolidaritás legjobb biztosítékát. A második világháború után a nyugati kereszténydemokrata pártok a *szociális piacgazdasági rendszer* bevezetésével igyekeztek a szolidaritás elvének érvényt szerezni.

4. A szolidaritás elve mellett a keresztény társadalom-elmélet nagy súlyt helyez a *szubszidiaritás* elvére is. A szubszidiaritás elvéről szólva Maritain leszögezi, hogy „amit kisebb és alacsonyabb rangú közületek elintézhetnek, azt nagyobb és magasabb közület jogosan nem vonhatja a maga hatáskörébe, mert az nagy kárral jár és a helyes rendet teljesen felborítja.”⁷² A szubszidiaritás elve többek között a szövetségi államok tartományi illetve a központi kormányrendszerek helyi önkormányzati hatáskörének bővítésén és erősítésén keresztül válhat leginkább valóra.

Martain egyértelmű kiállása a demokratikus állami és társadalmi rend mellett egyben visszatükrözi a *katolikus egyháznak a demokráciával szembeni új hozzáállását*. Az egyház korábban ugyanis fenntartással fogadta a demokratikus eszme elterjedését és sokáig negatívan viszonyult hozzá. Ennek egyik sarkalatos oka kétségtelen abban az ellenséges magatartásban volt keresendő, amelyet a demokrácia első hirdetői a vallással és különösképpen az egyházzal szemben tanúsítottak. Még XIII. Leó pápa is főként szociális értelemben beszélt „keresztény demokráciáról”, hangsúlyozva a közjó szolgálatának fontosságát. A fordulat az egyház álláspontjában XII. Pius pápa nevéhez fűződik. 1944 karácsonyi beszédében a pápa nyíltan állást foglalt a demokrácia mellett, amennyiben örömet fejezte ki azért, hogy a népek kiálltak a demokráciáért.⁷³

5. A második világháború küszöbén adott egyik interjújában Maritain hangsúlyozta a totalitarizmus nemzeti szocialista és kommunista változatainak a veszélyességét és minden reményét egy szervezett, pluralisztikus és keresztény ihletésű demokráciába fektette, amely az embe-

ri személy méltóságán alapszik és amely nézete szerint egyedül lesz csak képes a civilizáció megmentésére.⁷⁴ Ezt a gondolatot Maritain korábban már *Az Igazi Humanizmus* c. munkájában részletesen kidolgozta, amikor egy *új keresztény társadalomról*⁷⁵ szólt, amelyben a szabadságjogok a *világnézeti pluralizmust* biztosítják, amelyben azonban a polgárok egy *gyakorlati* testvéri közösséget alkotnak. Ennek a társadalomnak csupán „élhető formája” keresztény. Félreértés ne essék, Maritain nem valamilyen „teokratikus államrendszer” híve volt, hanem egy „keresztény ihletésű társadalmi rend” mellett foglalt állást. A kettő között alapvető *különbség* van. Maritain a modern pluralisztikus társadalmat adottnak tekintette. Ez a társadalom az emberi jogok tiszteletére és hathatós védelmére épül, ami pedig azt jelenti, hogy alapvető keresztény értékek képezik az alapját. A „keresztény ihletésű társadalmi rend” Maritain elképzelése szerint nem más, mint egy olyan társadalmi rend, amelyben ezen alapvető értékek elismerése társadalmi közmegegyezésre támaszkodik. A modern nyugat-európai demokráciák egyébként minden hiányosságuk és veszélyeztetettségük ellenére elvben egy ilyen konszenzuson alapulnak.

IV.

Az emberi jogok eszmetörténeti fejlődése és a világnézeti pluralizmus

A) Az emberi jogi koncepció eszmetörténeti dinamizmusa

1. A politikai tudományok képviselői mindmáig kitarának a mellett, hogy az *emberi jogok* eszményének *eredetét* a *felvilágosodás* államfilozófiájában kell keresnünk. Annnyiban igazuk van, hogy *John Locke* volt az első, akinek az emberi jogok újkori megfogalmazása köszönhető és hogy *William Blackstone* elmélete a személy szubjektív és abszolút jogairól döntő befolyással volt az emberi jogok alkotmányos megerősítésére az Egyesült Államokban és Franciaországban.⁷⁶ E tudósok mindazonáltal megelégednek arról, hogy az emberi jogok alapjait az *antik görög és római filozófia* fektette le és hogy *Szent Ágoston*, főként azonban *Aquinói Szent Tamás*, vagyis a *középkori keresztény természetjogi iskola* dolgozta ki az emberi jogok *első átfogó elméletét*. Az „emberi jogok” kifejezést egyébként először *Vasques de Menchaca*, a salamancai iskola tanára használta.⁷⁷

71 Szolnoky E., Gießwein Sándor pályaképe, in: Kereszténység és közélet. Demokrácia - kereszténység - humanizmus. Gießwein Sándor a modern kereszténydemokrácia előfutára. Budapest 1994, 6 - 21.

72 Az Igazi Humanizmus, 161.

73 Schumbeck i.m., 63 és köv.

74 Entretien avec Maritain sur la Démocratie, Oeuvres complètes, VII., 1118 - 1121.

75 Az Igazi Humanizmus, 129 és köv.

76 Schumbeck, u.o.

77 „Controversiae illustres” 1564-ben megjelent munkája előszavában. A. Verdroß, Die Würde des Menschen und ihr völkerrechtlicher Schutz, St. Pölten/Wien 1975, 5.

Maritain a „philosophia perennis” szellemében joggal utal arra, hogy mind a természetjog, mind az emberi jogok koncepciója és tartalma a történelem során *dinamikus fejlődésnek* volt alávetve. E szemlélet abból indul ki, hogy a filozófia a történelem valamennyi nagy gondolkodójának közös terméke és hogy ezért mindaz, ami korábbi idők filozófiai gondolkodásában helyesnek bizonyult, megőrzendő és a később szerzett új ismeretekkel kiegészítendő. Ebből az okból nem tekinthető az észjogon alapuló emberi jogi koncepció sem teljesen újnak sem véglegesnek, hanem csupán a fejlődés egy kétségtelenül fontos állomásának, amelyből kiindulva a huszadik században sikerült egy átfogó és a nemzetközi jog által is szankcionált terebélyes jogrendszert kiépíteni.

Maritainnek a racionalista természetjogon gyakorolt kritikája a fejlődés modern szakaszában mindenesetre alkalmas bázist nyújt az emberi jogok vonatkozásában a XVIII. század óta Európában és az Egyesült Államokban uralkodó felfogás értékelésére. E felfogással ellentétben Maritain például azt vallotta, hogy az egyes emberi jogok nem egyenrangúak, hanem természetjogi szempontból különböző értékűek és ennek megfelelően jogi súlyuk is különböző kell hogy legyen. Erről az alábbiakban még szó lesz.

2. Az egyes kérdések tekintetében eltérő nézetek, amelyeknek érdeme abban áll, hogy előmozdítják az emberi jogok dinamikus fejlődését, nem változtatnak azonban azon az általánosan elfogadott állás-ponton, hogy a természetjogban megalapozott emberi jogok a mindenkori pozitív jogrendszer felett állnak. Ezzel kapcsolatban figyelemreméltó, hogy még a felvilágosodás számos képviselői is a „racionalista természetjog”, illetve az „észjog” termékének tekintették az emberi jogokat. E jogok tehát az ő szemükben is olyan jogok voltak, amelyek felett az állami jogrend nem rendelkezhet önkényesen. Amint fentebb láttuk, éppen ebben rejlik a természetjog létét tagadó jogpozitivizmus Achilles-sarka.

Már az itt kifejtettekből is kitűnik, hogy bármennyire is különböznek egymástól a történelem folyamán kialakult különféle természetjogi felfogások, az emberi jogokra vonatkozó alapvető elvi kérdésekben – világnézeti és rendszertani különbségek ellenére – mégis bizonyos fókú *egyetértés* áll fenn.

B) Pluralizmus és „gyakorlati egyetértés”

„Des hommes mutuellement opposés dans leurs conceptions théoriques peuvent arriver à un accord pure-

ment pratique sur une énumération des droits humains.”
Maritain⁷⁸

1. Maritain *L'Homme et l'État* c. könyvében⁷⁹ egy a francia UNESCO-Bizottság keretében lezajlott *vitáról* számol be, amelynek során a vita egyik résztvevője csodálkozásának adott kifejezést, hogy ellentétes ideológiák meggyőződéses képviselői képesek közösen egy emberi jogi lista összeállítására. Az „ideológusok” azt válaszolták, hogy egyetérthetnek az emberi jogokkal, feltéve hogy nem kérdezik meg őket, hogy miért. És Maritain hozzáfűzi, hogy ezzel a „miérttel” veszi kezdetét a vita.

AZ UNESCO által felvetett kérdésekre adott válaszában⁸⁰ Maritain hangsúlyozta, hogy minden elméleti ellentét ellenére lehetségesnek tartja, hogy különböző kultúrköröket képviselő és ellentétes világnézeteket valló emberek egy *gyakorlati cél* („*finalité pratique*”) érdekében megegyezzenek bizonyos *gyakorlati igazságokban* („*vérités pratiques*”). Hiú ábránd lenne azonban, az ilyen igazságokból levezetett gyakorlati következtetésekről („*conclusions pratiques*”) azt hinni, hogy az azok mögött álló indokok és indítékok is azonosak. Ennek feltételezése vagy az áthidalhatatlan ellentétek zsákutcájába vagy egy önkényes dogmatizmus kényszerű elfogadásához vezetne.

Maritain reménye, hogy az emberi jogokra vonatkozóan „gyakorlati megegyezés” jöhet létre, pluralisztikus társadalmakra nézve indokolt volt. Hiszen a demokratikus pluralizmus jellemzője és éltető eleme éppen az, hogy a társadalomban a legkülönbözőbb világnézeteket, vallásokat, politikai irányzatokat stb. valló emberek harmonikus közösségben és az egymás iránti tisztelet jegyében élnek együtt. Az ilyen pluralisztikus társadalmakban bizonyos alapvető értékek tekintetében, amelyekhez az emberi jogok is tartoznak, valóban „gyakorlati közmegegyezés” uralkodik.

2. Abban az általános értelemben azonban, ahogyan Maritain *nemzetközi szinten* is feltételezte a „gyakorlati megegyezés” lehetőségét, a történelem *megcáfolta* optimizmusát. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy az emberi jogok formális elismerése, amint az például az ENSZ Alapokmányában történt, és az emberi jogok *tényleges tiszteletben tartása* és védelme között hatalmas űr tátong. Korunk totalitárius államai propagandisztikus okokból általában nem rettentek vissza attól, hogy a látszat kedvéért erkölcsi, politikai, sőt szűkebb értelemben vett jogi kötelezettségeket is vállaljanak abban a tudatban, hogy úgysem fogják azokat betartani. Ez szorosan összefügg ezen államok hatalmi ideológiájával. De még ha elvben nem is veti el egy adott ideológia az emberi jogok védelmének gondolatát, akkor is előfordulhat, hogy másként értelmezi e jogokat.

78 *L'Homme et l'État*, IV. fej., Les Droits de l'Homme, Oeuvres complètes, IX., 567.

79 id.m. 568.

80 Sur la Philosophie des Droits de l'Homme, in: Maritain, Oeuvres complètes, IX., 1081 – 1089; az eredeti angol nyelven írt válasz 1947-ben jelent meg egy az ECOSOC által sajtó alá rendezett gyűjteményes kiadásban. Az első francia fordítás 1949-ben jelent meg Párizsban.

Egyébként jól tudjuk, hogy még a pluralisztikus demokráciában is megtörténhet, hogy az állami szervek sőt egyes társadalmi csoportok is olykor a nemzetközileg elfogadott „standard”-tól eltérően értelmeznék egyes emberi jogokat. Az emberi jogok formális elismerésének kérdése ezért nem választható el teljesen sem az azok alapjául szolgáló indítékoktól, sem gyakorlati megvalósításuktól. Maritain túlzott optimizmusa mentségéül szolgáljon, hogy ezt a felfogást a második világháború után nyugaton uralkodó eufória hatása alatt és a hidegháború kezdete előtt képviselte.

V.

Az emberi jogok rendszere

1. Maritain számos, az emberi jogokkal foglalkozó művei közül elsőként a „*Du Régime temporel et de la Philosophie*” címmel 1933-ban Párizsban megjelent munkája említendő meg,⁸¹ amelynek első része („*Une Philosophie de la Liberté*”) az emberi szabadság kérdésével foglalkozik.

Az amerikai emigrációban írta „*Les Droit de l'Homme et la Loi Naturelle*” című tanulmányát,⁸² amelynek első részében az emberi jogok *alapvető filozófiai kérdéseit*, többek között az emberi személy, a közjó, a társadalom, a humanizmus és a természetjog problémáit taglalja. Itt kifejtett nézeteire már nem kell kitérnünk, mert azokat a fentiekben már részletesen megtárgyaltuk. Ezért a továbbiakban arra szorítkozhatunk, amit Maritain a szűkebb értelemben vett emberi jogokról írt. Mielőtt azonban e fejtegetéseire rátérnénk, meg kell még emléntünk későbbi, az emberi jogokkal foglalkozó, két fontos munkáját.

Az *egyikről* már szó esett. Emlékszünk rá, hogy 1947-ben az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának kidolgozása alkalmából az UNESCO felkérte többek között Maritaint is, hogy foglaljon állást egyes elméleti kérdésekben, amelyek a tervezett Nyilatkozattal kapcsolatban felmerültek. Maritain angol nyelven írt válasza 1949-ben jelent meg Párizsban francia fordításban „*Sur la Philosophie des Droits de l'Homme*” címen.⁸³ Egyébként nem érdektelen ezzel kapcsolatban arra emlékeztetni, hogy az amerikai katolikus püspöki kar 1946-ban nyilatkozatot tett közzé „*Az ember és a béke*” címmel, amelyben a püspökök felemelik szavukat az emberi jogok védelmében.⁸⁴ E nyilatkozat nyomán neves amerikai jogászok, történészek, politológusok és teológusok egy em-

beri jogi deklarációt dolgoztak ki, amely 1947 januárjában került közzétételre.⁸⁵

2. A *másik* fontos forrás a már többször idézett *L'Homme et l'État* címmel könyvbe foglalt hat előadás, amelyet Maritain 1949-ben a chicagói egyetemen tartott angol nyelven s amely 1953-ban került kiadásra francia fordításban.⁸⁶ E tanulmány *negyedik* fejezete az emberi jogoknak van szentelve.⁸⁷

Az idézett munkák alapján a következőkben röviden összefoglaljuk Maritain *emberi jogi koncepcióját*.

2.1. Amint már korábban említettük, Maritain az egyes emberi jogokat a keresztény értékhierarchia alapján *különböző kategóriákba*⁸⁸ osztja. Ennek megfelelően megkülönböztet:

a) *alapvető* vagy „*abszolút elidegeníthetetlen*” emberi jogokat, mint például az emberi méltósághoz, az élethez és testi épséghez, a családalapításhoz való jogot vagy a személyes és lelkiismereti szabadságot,

b) olyan jogokat, amelyek ugyancsak a természetjogban gyökereznek és a nemzetközi jog védelmét élvezik, amelyeket azonban a közjó szem előtt tartásával részletesen a *törvény* vagy a szokásjog szabályoz, mint például a tulajdonhoz való jogot vagy a munkához való jogot és végül

c) olyan jogokat, amelyek ugyan végső soron szintén természetjogi elvekre vezethetők vissza, de amelyeket a pozitív jog ugyancsak a közjó érdekében bizonyos esetekben *korlátozhat*. Ezekhez sorolja Maritain például a sajtószabadságot vagy tágabb értelemben a véleménynyilvánítás szabadságát, az oktatás szabadságát vagy a társulási szabadságot.

A b) és c) kategóriák alá eső jogokat minden a jogállamiság talaján álló jogrendszer védelemben részesíti, habár nem tekinthetők „abszolút” jogoknak. Maritain ezeket „*lényegileg elidegeníthetetlen*” („*substantiellement inaliénables*”) emberi jogoknak nevezi.

Az „abszolút” jogok abban különböznek a többi emberi jogoktól, hogy közvetlenül az emberi természet *ontológiai realitásában* gyökereznek s ezért a pozitív jog által *nem* korlátozhatóak.

2.2. Maritain a modern liberalizmus befolyása alatt álló jogelmélet egyik hibáját abban látja, hogy nem ismeri el az egyes emberi jogok közötti értékrendi különbséget, hanem valamennyit *egyenrangúnak* minősít. Mint-hogy azonban ez a jogfelfogás sem vitathatja, hogy adott esetben egyes emberi jogokat korlátozni kell, ezek

81 Oeuvres complètes, V., 323 - 515.

82 New York 1942; angol fordításban „The Rights of Man and the Natural Law” 1943-ban jelent meg ugyancsak New Yorkban. Oeuvres complètes, VII., 617 és köv.

83 Oeuvres complètes, IX., 1081 és köv.

84 v.ö. G. Putz, Christentum und Menschenrechte, Innsbruck-Wien 1992, 322 és köv.

85 „A Declaration of Human Rights”, i. m. 388 - 392.

86 Oeuvres complètes, IX., 473 és köv.

87 u.o. 567 - 605.

88 L'Homme et l'État, i.m. 593 és köv.

indoklására alkalmasint kevésbé meggyőző érvekhez kell folyamodnia.⁸⁹ Itt csupán emlékeztetünk a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 4. és az Emberi Jogok Európai Egyezményének 15. cikkére, amely egyes emberi jogok időleges felfüggesztésére ad lehetőséget.

2.2. Maritain különbséget tesz továbbá a jogok „birtoklása” és „gyakorlása” között.⁹⁰ Ez a megkülönböztetés az abszolút elidegeníthetetlen jogok tekintetében is fontos. Példaként említi a maga korában még szokásos halálbüntetést. A vádlott ugyan „birtokolja” az élethez való jogot, de a bíróság megfoszthatja annak „gyakorlásától”, mivel a vádlott erkölcsileg elszigetelte magát a társadalomtól. Egy másik példa az emberi kultúra örökségéhez való jog, amely ugyancsak alapvető és abszolút, de e jog gyakorlása egy adott társadalom konkrét lehetőségeitől függ. Egyes jogok gyakorlásáról a jogosult le is mondhat, mint például a tulajdonhoz való jogról.

2.3. Maritain végül megkülönböztet „rég” és „új” emberi jogokat.⁹¹ A „rég” emberi jogok a személyes szabadságot, egyenlőséget és a magántulajdon védelmét foglalják magukban. Az „új” emberi jogok alatt ezzel szemben a gazdasági, szociális és kulturális jogokat érti. Ez a beosztás bizonyos hasonlóságot mutat az emberi jogok ma használatos három „generációba”⁹² történő beosztásával.

Végül utalni szeretnénk e helyen Maritainnek az egyes emberi jogok közötti ellentmondásokra és azok feloldására vonatkozó rendkívül időszerű megfontolásaira. Az ilyen ellentmondásokat szerinte a társadalomban érvényes értékrend alapján kell feloldani.

3. Maritain az emberi jogok közül *különös figyelmet* szentelt az emberi szabadságnak, az egyenlőség elvének és a diszkrimináció tilalmának valamint egyes politikai és szociális jogoknak.

3.1. Az emberi szabadságot a keresztény filozófia az ember istenképmasságára támasztja, amely mind az em-

beri méltóság, mind a szabad akarat végső forrása. A szabadsággal együtt jár a felelősség. Minthogy az ember közösségben él, szabadsága nem korlátlan. Bizonyos esetekben a törvény is korlátozhatja az egyén szabadságát. A lelkiismereti szabadságot azonban, amely magában foglalja a vallásszabadságot,⁹³ Maritain az „abszolút” jogok kategóriájába sorolja,⁹⁴ amelyeket törvény nem korlátozhat.

3.2. Az egyenlőség elve⁹⁵ Maritain szerint ontológiai realitás, mert az emberi természetben van megalapozva. Az egyenlőség realista koncepciója a *közös zsidó-keresztény hagyomány öröksége*. Maritain ezzel kapcsolatban „lényegi” egyenlőségről beszél. Hiszen nem tagadható, hogy az emberek különböznek is egymástól, mert különböző tehetségekkel rendelkeznek. Ez a különbözőség azonban nem érinti az alapvető emberi jogokat, amelyek minden embert egyenlő módon megilletnek. Az egyenlőség elve az emberi nem egységét jelenti, amiben benne foglaltatik a társadalmi szolidaritás,⁹⁶ amely leginkább a gazdasági, szociális és kulturális jogokban jut kifejezésre.

3.3. Az egyenlőség elvével összeférhetetlen a faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy szociális származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti *megkülönböztetés*.⁹⁷ A diszkrimináció kérdése Maritaint különösen a nemzeti szocialista rendszer barbár üldözése alatt szenvedő zsidó nép sorsával kapcsolatban foglalkoztatta.⁹⁸ Sur l'Antisémitisme című értekezésében rámutat arra, hogy az antiszemitizmus a kereszténységgel összeegyeztethetetlen. Ezzel kapcsolatban XI. Pius pápát idézi, aki emlékeztetett arra, hogy a keresztények spirituális értelemben szemíták és hogy ezért az *antiszemitizmus keresztény szemszögből elfogadhatatlan*.⁹⁹ Maritain idevágó írásai kétségtelen befolyással voltak a II. Vatikáni Zsinat „*Nostra aetate*” kezdetű Nyilatkozatára.¹⁰⁰

3.4. Az állampolgári és politikai jogok köréből Maritain kiemeli a politikai szabadságot és egyenlőséget, a

89 Sur la Philosophie des Droits de l'Homme, i.m. 1084 - 1085.

90 L'homme et l'État, i.m. 599.

91 u.o. 600 - 605.

92 V.ö. F. Ermacora, Grundriß der Menschenrechte in Österreich, Wien 1988, 3; H. Neuhold-W. Hummer-Ch. Schreuer, Österreichisches Handbuch des Völkerrechts, 3. Aufl. Wien 1997, I. köt. 245 - 246; N.Q. Dinh-P. Daillier-A. Pellet-Kovács P., Nemzetközi közjog, Budapest 1997, 320.

93 P. Lamerès, La Liberté religieuse dans les Conventions internationales et dans le Droit public général, Ambilly-Annemasse 1964; E. Kussbach, Die Vereinten Nationen und der Schutz des religiösen Bekenntnisses, ÖZföR 24 (1973), 267 - 338.

94 Questions de Conscience, Oeuvres complètes, VI., 637 és köv. Maritainnek a vallásszabadsággal kapcsolatos nézetei befolyással voltak a II. Vatikáni Zsinat „Dignitatis Humanae” kezdetű nyilatkozatára. V.ö. Jacques Maritain et ses Contemporains, B. Hubert és Y. Floucat kiad., Párizs 1991, 340.

95 Principe d'une Politique Humaniste, i.m. 245 és köv.

96 A. Khol, Mein politisches Credo. Aufbruch zur Bürgersolidarität, Wien 1998.

97 Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 2. cikke, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 2. cikke és az Európai Emberi Jogi Egyezmény 14. cikke. V.ö. Ermacora i.m. 78 - 79; P. Fischer - H.F. Köck, Europarecht, einschließlich des Rechtes supranationaler Organisationen, 3. kiad., Wien 1997, 214 - 218; M. Janis - R. Kay - A. Bradley, European Human Rights Law. Text and Materials, Oxford 1996.

98 La Passion d'Israel, Oeuvres complètes, VIII., 442 - 448; Les Juifs parmi les Nations, 1938; Réponse à André Gide sur les Juifs, Oeuvres complètes, VI., 1159 - 1161.

99 Sur l'Antisémitisme, in: Pour la Justice. Articles et discours, (1940 - 1945), VII. fejr., Oeuvres complètes, VIII., 564 - 577; L'Antisémitisme comme problème pour les Juifs, uo. 734 - 754.

100 A II. Vatikáni Zsinat Tanítása, 411 és köv.

véleménynyilvánítás szabadságát, a választójogot, a politikai pártok alapításához való jogot, a társulási jogot, a közhivatal viseléséhez való jogot valamint a bíróságok előtti egyenlőség jogát.¹⁰¹ Ezek a jogok lényegileg elidegeníthetetlenek, de részleteikben törvényi úton szabályozandók és a politikai és társadalmi viszonyok fejlődésével párhuzamosan és azoknak megfelelően kiépíthetők.

Megemlíthendő e helyütt, hogy Maritain a büntető eljárási garanciák kérdésével részletesen nem foglalkozott, ami azok jogtechnikai természetével magyarázható.

3.5. Az „új” emberi jogok kategóriájába tartoznak a gazdasági, szociális és kulturális jogok. Már korábban említettük, hogy Maritain különös súlyt helyezett a szociális jogokra, elsősorban a munkások jogaira. Ezek között a munkához, az igazságos munkabérhez, a szakszervezetek tevékenységéhez és a munkanélküliség, a betegség, rokkantság és öregség anyagi gondjait enyhítő társadalombiztosításhoz való jogot. Végül külön kiemeli Maritain a kultúrához való jogot. Ezeket az emberi jogokat - akárcsak a polgári és politikai jogokat - Maritain ugyancsak dinamikusan fejlődő jogoknak tekinti, amennyiben a társadalom anyagi jólétének növekedésével e jogok köre is egyre inkább kiszélesedik.

Tudjuk, hogy már az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata is tartalmaz egyes gazdasági, szociális és kulturális jogokat,¹⁰² de e jogok összefoglaló, kötelező erejű nemzetközi szabályozására csak 1966-ban került sor a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmány elfogadásával.

VI.

Maritain időszerűsége

Jacques Maritainnek az emberi jogokkal kapcsolatos széleskörű irodalmi és közéleti tevékenysége az utóbbi évtizedekben már-már feledésbe merült. Ennek nem utolsó sorban az az oka, hogy egyes társadalompolitikai nézeteit *túlhaladottaknak* minősítették.¹⁰³ Így többek között Nyíri Tamás is „archaikus, integrista szemléletet” vet Maritain szemére, amely „nem ment túl a ‘Quadragesimo anno’ (1931) pápai körlevél tanításán” és legkésebb „XXIII. János pápa 1961-beli ‘Mater et magistra’ kezdetű enciklikája óta az egyházban is meghaladott álláspont.”¹⁰⁴ Nyíri sommás kritikája azonban már csak azért sem helytálló, mert nem tesz különbséget Maritain korának *aktuális* problémáit reflektáló, részben múlandó értékű nézetei és az emberi létet és a társadalmat

érintő alapvető, *maradandó filozófiai gondolatai* között. De még Maritain „tomizmusa” sem nevezhető „archaikusnak”, hiszen célja éppen az volt, hogy a „philosophia perennis” szellemében áthidalja a Descartes utáni felvilágosult filozófia „törését” a korábbi keresztény állambölcselettel. Maritain azt vallotta, hogy a filozófia a történelem valamennyi nagy gondolkodójának közös terméke, miért is az idők múlását túlélő, helyesnek bizonyult bölcséleti felismeréseket nem szabad könnyű szerrel elvetni, hanem azokra építve kell újabb ismeretekre törekedni.¹⁰⁵ Éppen a huszadik század számos új filozófiai irányzata, amely túltette magát a korábbi elméleteken és teljesen új utakat kívánt járni, nem jutott tovább egyes részgazságok felismerésénél. Nem egy eredetinek meghirdetett filozófiai nézet időközben tévesnek és következésképpen rövid életűnek bizonyult. E tapasztalatok igazolják legjobban Maritain felfogásának a helyességét.

Egyébként a pápa hittudományi szaktanácsadója, Georges Cottier, az „Igazi Humanizmus” magyar fordításához írt előszavában megjegyzi, hogy a II. Vatikáni Zsinaton elfogadott *Gaudium et spes* és a *Dignitatis humanae* egyházi dokumentumok után több olyan téma, amelyet Az Igazi Humanizmus dolgozott ki, és amelyeknek felvetése annak idején meglehetősen kockázatos volt, folyamatosan átmegy a köztudatba.”¹⁰⁶ Ismeretes továbbá, hogy VI. Pál pápa a II. Vatikáni Zsinat alatt 1964-ben kikérte Maritain véleményét a vallásszabadság kérdésében. Maritain nézeteinek befolyása a *Dignitatis humanae* kezdetű nyilatkozatra valóban szembeötlő. Ki tagadhatná ezen felül, hogy Maritain nézeteit a kereszténység és zsidóság viszonyáról időközben a katolikus egyház magáévá tette.

* * *

A demokrácia, a jogállamiság, az emberi jogok védelme és a szociális piacgazdaság a háború utáni gyakorlati *politika válasza* volt a totalitárius rendszerek embertelenségére. A kommunizmus bukása nem utolsó sorban ennek a következetes politikának volt köszönhető.

Ugyanakkor be kell vallanunk, hogy a század utolsó évtizede *új problémákkal* szembesítette az emberiséget. Úgy tűnik, a korlátlan individualizmus és a neoliberalizmus egyre nagyobb befolyást gyakorol a mai társadalomra és gazdaságra. Fennáll annak a veszélye, hogy a társadalom polarizálódik, új feszültségek keletkeznek azáltal, hogy egy szűk társadalmi réteg mérhetetlen gazdagságra tesz szert, míg a többségnek egy nem alábecsülendő részét új szegénység sújtja. A modern jogalkotás

101 Les Droits de l'Homme et la Loi Naturelle, i.m. 670 és köv. valamint L'Homme et l'État, i.m. 593 - 606.

102 22 - 27. cikke.

103 Nyíri Tamás. A filozófiai gondolkodás fejlődése, 1973, 490 - 491.

104 u.o.

105 v.o. Henry Bar előszavát Maritain válogatott munkáinak kiadásában: Jacques Maritain, Oeuvres (1912-1939), Bruges 1975, 9 - 11.

106 J. Maritain, Az Igazi Humanizmus, 9.

ezt a fejlődést támogatni látszik. Súlyosbítja a helyzetet továbbá, hogy a nacionalista láz sok helyütt újra felütötte a fejét. A társadalmi egyensúly, a szociális igazságosság és a nemzetközi béke érdeke ezért azt követeli, hogy a sokszor kárhoztatott és elavultnak nyilvánított természetjogi elvek érvényének ismét tudatára ébredjünk és

azoknak a jövőben nagyobb figyelmet szenteljünk.

Maritain átfogó tudományos munkásságának maradandó érdeme kétségtelenül abban rejlik, hogy a társadalmi problémák mélyen szántó elemzése és az azokból levont tanulságok a mai nemzedék számára is értékes útmutatásul szolgálhatnak.

Az 1956 utáni megtorlási eljárások*

✎ *Jobbágyi Gábor egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem (Budapest)*

Bevezetés

Az 1956-1963 közötti megtorlás egyes peres ügyeinek feldolgozása a jogtudomány *felderítetlen* területei közé tartozik.

A megtorlás *általános jogi kereteiről* eddig két, nagyon részletes feldolgozás áll rendelkezésünkre; Zinner Tibor műve¹ a megtorlás külső körülményeiről, a szervezeti keretokről ad bemutatást, hasonlóan Kahler Frigyes és M. Kiss Sándor művéhez.²

Ezen túl a megtorlás pereiről számos egyéni *viszsaemlékezés* (könyv, tanulmány, riport) jelent meg szerte a világban és hazánkban is. Ezekben a visszaemlékezésekben a túlélők, a perek elítélői, esetleg bírái, ügyészei, ügyvédei emlékeznek a több évtizeddel ezelőtti eseményekről. Ezen visszaemlékezések hatalmas személyi hitellességgel és megrázó erővel szólnak a történetekről; hátrányuk a több évtizednyi távlat miatti felejtés, illetve az, hogy az elítéltek mindig csak az eljárás egyes rájuk vonatkozó részleteit ismerhették meg a teljes titkosság és zárttság miatt. A koncepciós perekről világszerte ismert, visszaemlékezéseken alapuló megrázó alapmű Szolcsenyicin: Gulag szigetek című „világot megrengető” műve, mely sok szempontból ötletadója volt a jelen tanulmány elkészítésének.

Azonban hazánkban nem dolgozták fel a koncepciós perek történetét - így az 1956-1963 közötti megtorló perek történetét - *eredeti iratanyag alapján, de tudomásom szerint ez világszerte is újdonságnak számít.*³ A hiány egyik oka alapvetően az, hogy a szocialista-kommunista rendszerek 1990-es összeomlásig ezen perek a *legszigorúbban zárt anyagot* képeztek bárminemű kutatás előtt.

A hiány másik oka nagy valószínűség szerint az, hogy korunk történész kutatói eddig nagyobbrészt a B.M. (ÁVH) iratait kutatták, vagyis az érdeklődést eddig nem keltették fel a némi jogászai szakértelmet is igénylő *bíró-sági iratanyag* kutatása.

Pedig a koncepciós perek - így a megtorlás pereiről - iratanyaga véleményem szerint felbecsülhetetlen történeti és jogtörténeti értéket rejt magában a következő okok miatt.

a) A perek feldolgozásával szemben az eddigi közlésekkel belülről követhető és érthető meg meglehetősen pontossággal ezen pereknek a *működési mechanizmusa*. Mivel világszerte több tízmillió hazánkban több száz-ezer ártatlan embert ítéltek el ílymódon, így a *kommunista rendszerek működésének egyik meghatározó alapja deríthető fel*.

b) Az eljárások során a nyomozati és bírósági jegyzőkönyvekben a *kor főszereplői szóltak* részletesen, közvetlenül a lezajlott események után. Véleményem szerint ezekben a jegyzőkönyvekben sokszor *megtalálható a valós igazság, különösen a részletkérdésekben*. Vagyis a főszereplők legalább részben hűen számolnak be a történetekről. A *valós történetektől a teljes elszakadás a vádiratokban és az ítéletekben következik be*.

Így a jegyzőkönyvekből nagyjából hűen rekonstruálható egy adott kornak történései - a koronatanúk korabeli előadásában.

c) Végül az iratok számos, eddig ismeretlen, hatalmas történeti értékű kordokumentumot rejtenek. A periratokhoz ugyanis *korabeli fényképek, jegyzőkönyvek, újságok vannak csatolva*, melyek nem kis része szintén ismeretlen a kutatók, s a nyilvánosság előtt.

Az elmúlt években 5 pert dolgoztam fel, az eredeti teljes iratanyag alapján.

* Részlet a szerző megjelenés előtt álló „Ez itt a vértanúk vére” című munkájából. A kutatást a Faludi Ferenc Akadémia támogatta. (Szerk.)
 1 Zinner Tibor: Az igazságszolgáltatás irányítása és az 1956-1963 közötti büntető igazságszolgáltatás. Sortűzek 1956. III. Jelentés 63-111. Werbőczy István Alapítvány Történelmi Tényfeltáró Bizottság. 1996.
 2 Kahler Frigyes - M. Kiss Sándor: Kinek a forradalma. Püski - Kortárs 1997. Bűnhődni kell 209-231, és Egy nagy per . 231-283.
 3 Egy kivétellel van tudomásom; a 2 alatti kötetben került *részletes feldolgozásra* a Győri megyei Bíróság előtt folyt Földes Gábor és társai pere, melyet magam is feldolgoztam a két kiváló szerzőtől függetlenül.

Dudás József és Szabó János elítélése,⁴

Földes Gábor és társai pere,⁵

Mansfeld Péter és társai pere,⁶

Angyal István és társai pere,⁷

Fáncsik György és társai elítéltetése.⁸

A perfeldolgozás nagy *nehézségekkel* járt. Az öt ügyben összesen 52 vádlottat ítélték el, ez ügyenként 2-3 vaskos, iratesomónként többszáz oldalas iratköteget jelent. Vagyis az öt ügyben kb. 5000-6000 oldalnyi eredeti, meglehetősen rossz állapotban lévő iratoldalt kellett áttanulmányozni. Az egyes ügyek tartalma, lefolyása eddig teljesen ismeretlen volt a nyilvánosság – s a kutató – előtt, így a történések menetének, tartalmának, kapcsolódási pontjainak megértése csak a teljes iratanyag átolvasása után vált érthetővé, s ezután a második átolvasásra kezdődhetett a tényleges feldolgozás.

A kiválasztás többé-kevésbé öletszerű volt; a Fővárosi Bíróságon lévő kb. 100 per iratanyagából nehéz volt a választás. Nem kívántam a legismertebb politikai vezetők ügyeivel foglalkozni, úgyszintén a súlyos, ám a nyilvánosság előtt teljesen ismeretlen ügyekkel sem. Így a kiválasztott ügyeknél *fő szempont volt, hogy vagy az elítéltek, vagy a feldolgozott események többé-kevésbé ismertek legyenek.*

A kiválasztott ügyekben az iratanyag teljes egészében megvan, külső beavatkozás nem történt az eltelt évtizedekben.

Az iratok minden esetben „szigorúan titkos” jelzéssel vannak ellátva, s ez azt jelenti, hogy igazságügyi, vagy belügyi szervek is csak a legkritikább esetben kaptak betekintést. Megerősített források szerint a kornak kiválasztott „pártkutatói” (pl. Hollós Ervin, Lajtai Vera, Berecz János) csak az ügyeket lezáró ítéleteket kaphatták meg – ezeknek viszont semmi közük a valósághoz, s az iratokhoz.

I.

Az ügyek általános tapasztalatai

1. A kutatások alapján *megkérdőjelezhetőnek* tartom a „konceptiós per” kifejezés használatát a jövőben, annak ellenére, hogy ez a terminus technicus világszerte elterjedt.

A lefolyt eljárások ugyanis semmilyen formában *nem tekinthetők „pernek”.*

A „per” kifejezés ugyanis jogi vitát feltételez, ahol a vádlottnak több-kevesebb esélye van igazsága kiderítésére, s ez feltételez valamiféle igazságra való törekvést,

és vádlotti jogokat. A vizsgált folyamatokban viszont az igazságra törekvésnek az eszméje sem fedezhető fel, s a vádlottak védekezésének semmi esélye sincs.

Még a hírhedt „inkvizíciós” perekben is valamiféle törekvés volt – megengedhetetlen módszerekkel – a valóság kutatására, addig jelen ügyekben az ítéletekben, vádiratokban egy, a tényleges történésektől teljesen elszakadt világ jelenik meg. Így teljesen mindegy mit mondanak a vádlottak, a tanúk – ezen vallomásokból megismerhető sokszor a hiteles esemény, *a döntés egyértelműen a nyomozás, és a tárgyalóterem keretein kívül születik meg, valamilyen „konceptió” alapján.* Így a „konceptió” szó használata helyes, a „per”-é nem; hiszen az eljáró nyomozók, ügyészek, bírák – beosztástól függetlenül – csak bábuk az eljáráshoz, kiknek önálló döntési lehetőségük *jóformán nincs.*

Vagyis a lefolyt eljárásoknál egyfajta *kettőződés* látható határozottan:

- a „megjelenő szinten”, a nyomozás. a tárgyalás során a *nyomozók, ügyészek, bírák* végrehajtók, a tényleges döntéseket nem ők hozzák;

- a külső, láthatatlan „döntés szinten” dől el az, hogy ki ellen, mi miatt emeltek vádat, mire ítélik.

- Nagyon valószínűleg még az ítéletet sem az elsőfokon eljáró bíró fogalmazza meg. Erre utal, hogy a vádirati és az ítéleti tényállásnak kevés köze van a jegyzőkönyvekhez, s általában a vádiratok és ítéletek megfogalmazása teljesen mellőzi a jogász stílust, okfejtést; leginkább egy marxista brosúrára emlékeztetnek. Mind ez különösen ott feltűnő, ahol képzett jogász a tárgyalásvezető (pl. dr. *Tutsek Gusztáv*), akinek jegyzőkönyvei, tárgyalásvezetése jogász szakszerűséget, precizitást mutatnak, ezzel szemben az ítéletek nem is emlékeztetnek a jegyzőkönyvekre. *Vagyis a jegyzőkönyv és ítélet szerzője nagyon valószínűen eltér egymástól.*

Így célszerűbb a „konceptiós leszámolási eljárásról” beszélni az ügyek kapcsán. Ezen *konceptiós leszámolási eljárásokban az igazságnak, a tényeknek, a jogszerűségnek, a vádlotti védekezésnek semmi szerepe nincs; céljuk a vádlottak végleges (halálbüntetés) vagy hosszú idejű kizárása a társadalomból.*

2. Az előzőek alapján a konceptiós leszámolási eljárásokban van egy láthatatlan *külső irányító-döntéshozó szerv.*

Ez a szerv a nyomozás elrendelésétől kezdve az ítéletek végrehajtásáig az apró részletekig bezárva *meghatározza az eljárások menetét, a kiszabandó büntetéseket.* Ezen külső szerv léte folyamatosan érezhető az eljárás egész folyamatában, de határozottan *bizonyítható* is némi esetben, pl. a *Dudás-Szabó, vagy az Angyal-*

4 A rejtélyek pere. Magyar Szemle 1995 február. 167-169, március 235-252.

5 Ez itt a vértanúk vére. Valóság 1995. 10. 78-99.

6 A pesti srácok pere. Valóság 1996. 10. 35-56.

7 „Kegyelmet nem kérek”. Valóság 1996. 12. 75-99.

8 A Köztársaság téri per. Valóság (megjelenés alatt).

Szénási ügyben (ld. ott részletesen). Ennek - a valószínűleg BM-ÁVH - keretében működő „eljárásfelügyeleti szerv”-nek a létrejelenleg dokumentáció nincs. Ilyen dokumentáció azonban bizonyára létezik.

Vagyis ezen perekben létezik egy világ számára ma is érzékelhető, megfogható, bírósági-nyomozati peres anyag, s emellett valószínűleg létezik egy valóságos „irányító anyag”, ez egyes perekre vonatkozna. Ezen „irányító anyag” felkutatása - ha egyáltalán a külső, beavatkozó szint rögzítette írásban utasításait - tenné teljesre a koncepciók leszámolási eljárások anyagát. Ezeket az „irányító anyagokat” hozzá kellene kapcsolni a perek anyagához, így válna teljessé az utókor számára ezen perek dokumentációja. Ennek a külső irányításnak a létrejelen talán egyik formájára - utal a később elemzett Szénási Géza cikk.

3. A forradalom és szabadságharc 1956 novemberi-decemberi teljes leverése után komoly dilemma és nehézségek elé kerültek a megtorlást közvetlenül lebonyolító ügyész-bírói-nyomozati szervek és az irányító pártapparátus; nem voltak felkészülve a több tízezer embert érintő leszámolásra.

Bár egy diktatúra mindig alkalmassá tudja tenni magát a tömeges leszámolásra, 1956 végén, 1957 elején kellett megoldani elvileg a kérdést; tömegesen kiket, mi alapján, milyen formában, mire ítélnének el - nyilvánvaló volt, hogy a forradalom leverésének napjainkban bevezetett statáriális bíraskodás éveken keresztül nem alkalmazható.

A tömeges, gyakorlati megtorlás elvi „tudományos” alapjait volt hivatva kidolgozni az a „vita”, amely a korabeli jogi szakfolyóiratok hasábjairól követhető. E körben négy cikk nyújtott irányt a leszámolásra:

Szénási Géza: Az ügyészségek feladatai az ellenforradalom leverése után;⁹ Vida Ferenc: Szempontok az anyagi büntető jogszabályoknak ellenforradalmi cselekményekre alkalmazásához;¹⁰ Horváth Tibor: Az ellenforradalom bűnözése ellen folytatott harc néhány büntetőjogi vonatkozása;¹¹ Marosné dr. Safrankó Margit: Az ellenforradalmi bűncselekmények törvényi tényállása egyes elemeinek értelmezése.¹²

A „jogtudományi vita” részleteit azért is érdemes áttekintnünk, mert számos eleme felbukkan a későbbi ítéletekben. A szerzők összehangolt tevékenységére utal, hogy a kb. egyidejű megjelenés ellenére egymás cikkeit ismerték, kölcsönösen hivatkoztak egymásra.

3.1. Szénási Géának, a kor legfőbb ügyészének „iránymutatása” az ügyészségek vezetőinek 1957. február 4-én hangzott el, a Magyar Jogbeli cikk ezt az előadást közli. A szerző először hiányolja, hogy a „szovjet hadsereg november 4-én bekövetkezett „szabadságunkat és függetlenségünket biztosító akciója után” az ügyészségeken a munka

nem indult meg, s a Legfőbb Ügyészség sem adott eddig iránymutatást. A mulasztás azért sem érthető, mert „ma már nem fogadhatjuk el, ha valaki azon gondolkozik, hogy hazánkban forradalom volt-e, vagy ellenforradalom”, s egyébként is, az ügyész politikai munkát is végez egyetértve a munkássámmal és a párt célkitűzéseivel.

Ezután részletesen elemzi a szerző a feladatokat. Például azt, hogyan értendő a Kormány november 4-i felhívása, mely a forradalom minden résztvevőjének büntetlenséget ígért. „Kérdés csupán az, hogy mi az a részvétel, és mi az ami ennél több” - teszi fel a kérdést, s kiderül, hogy a résztvevőkhöz csak azok tartoznak, akik pusztán fegyvert viseltek, esetleg „alkalmi virtus-lövöldözésben” vettek részt, a többiek viszont a „fennálló társadalmi rendre különösen veszélyesek”. S itt eljut a Legfőbb Ügyész a bűnösség megállapíthatóságánál az olyan vidéki forradalmi bizottságokhoz is, melyekben „a volt szolgabírók, csendőrök, nyilas pártszolgálatosok és SS-katonák szerepeltek.”

Vagyis Szénási Géza úgy értelmezi az amnesztia-ígéretét a Kormánynak, hogy az a legszélesebb körű leszámolást teszi lehetővé. Ezért nagy hiba az „ügyészi liberalizmus” feletti töprengés, mikor az „ellen-séggel való kérlelhetetlen leszámolásnak” van ideje. Ezért teljesen felesleges a „megbékélés szelleméről” töprengeni, mert ez egy „jóhiszemű félreértésen” alapszik. Szénási Géza korábban halálbüntetés ellenes volt, de ennek a jelenlegi megvalósítása örültség lenne. Az eddigi ügyészi módszerek nem voltak megfelelőek, mert „most amikor ügyészségeink hibájából, még csak nem is a törvény teljes szigorával járunk el velük szemben, már üvöltönek és nyöszörögnek a törvényességéről és a megbocsátásról.” A korábban említett külső döntéshozó szerv létrehozására a legfőbb ügyész kifejezetten felszólítja a megyei szerveket: „kéthetente ill. havonta rendszeres megbeszélésre ülnek össze a párt, a tanács, a rendőrség, a karhatalom, a bíróság és az ügyészség képviselői a területen felmerülő problémák megvitatására és egységes álláspontjuk kialakítására.” A legfőbb ügyész „iránymutatása” nyílt és egyértelmű felszólítás az ügyészi apparátus részére a kíméletlen, jogellenes leszámolásra.

3.2. Vida Ferenc a későbbi hírhedt vérbíró (pl. Nagy Imre per) a proletárdiktatúra legnagyobb hibájának tartja, hogy a hiveivel szemben nem volt elég demokratikus, az ellenségeivel szemben viszont nem volt elég diktatórikus. Ezt a „hibát” kell most kijavítani. Hosszan elemzi a BHÖ szerinti szervezkedés és igazítás alkalmazási lehetőségeit. Már ekkor eldöntött volt úgy tűnik, hogy a két cselekmény köré csoportosítják a megtorlás gyakorlatát. Befejezésül ő is iránymutatást ad a bírálók - így saját maga részére is: „jogos igénynek kell tehát elismernünk, hogy bírói munkánkat az elvi tisztaság jellemezze. Ennek mindenekelőtt abban kell megnyilvánulnia, hogy az ellenforradalmi bűncselekményekkel kapcsolatban a minősítésnél a cselekmény politikai lényegét köntörfalazás nélkül néven nevezzük, ez lehet csak az alapja a reális, szigorú ítékezésnek, annak, hogy az ellenforradalommal való leszámolásban mi is megtegyük a magunk kötelességét.” Megtette.

3.3. Horváth Tibor szerint a „fehér terror szennyes áradata” árasztotta el az országot az „ellenforradalom napjaiban” és a „magyar nép függetlenségét, socialista vívmányait és socialista fejlődésének lehetőségét csak a Szovjetunió közvetlen hatalmi beavatkozása menthette meg.”

Az „ellenforradalom hatalmi erejének szétzúzása után”, „Ma igazságszolgáltatásunk fő feladata; az ellenforradalom bűncselekményeinek felszámolása, a népi demokratikus hatalom megdöntésére szövetkezett erők ártalmatlanná tétele, az ellenforradalmi bűncselekmények elkövetőinek felelősségrevonása, szigorú megbüntetése.” Ezen „harc” elméleti alapjainak feldolgozása a büntető jogtudomány régi adóssága; ezt igyekszik pótolni a szerző. A szerző szerint a harcban a „proletárdiktatúra elnyomó funkciója kerül előtérbe.” s a baj eddig az volt, hogy a proletárdiktatúra eltorzult „mert nem volt elég diktatórikus az új társadalmi rend építésének minden rendű és rangú ellenségével szemben.” Itt nem lehet hivatkozni a „socialista törvényességre,” mert ez is „az ellenforradalom bűncselekményeinek teljes, gyors és hatékony felszámolását (kívánja) a proletárdiktatúra bírósága által.”

A szerző ezután részletesen elemzi a forradalom leverését követően gyorsan megjelent új büntetőszabályokat: az 1956. évi 22. tvr.-t a bűn-

9 Magyar Jog. 1957. február-március 7-11.

10 Magyar Jog. 1957. február-március 11-14.

11 Jogtudományi Közlöny. 1957. 4-6. 97-110.

12 Magyar Jog. 1957 június. 113-116.

teret eljárás egyszerűsítéséről, az 1956. évi 28. tvr.-t és 32. tvr.-t a rögtönbíráskodásról, az 1957. évi 4. tvr.-t a gyorsított büntető eljárásról, az 1957. évi 25. tvr.-t és 30. tvr.-t a népbíróági tanácsokról. A szerző szerint a rögtönbíráskodás „alkalmas volt a türethetetlen állapotok megszüntetésére,” a katonai bíróságok gyors ítélkezése jelentős mértékben hozzájárult a közbiztonság megszilárdításához. Horváth Tibor véleménye szerint a létrehozott népbíróóságok „forradalmi örökösei” az 1848-49-es forradalom véstörvényszékeinek, az 1919-es proletárforradalom forradalmi törvényszékeinek és az 1945 utáni népbíróóságoknak. Gyorsaságuk és a célszerűségi szempontok elsődlegesek a népbíróóságok működésében. A fellebbezési eljárásban az a tény, hogy a Legfelsőbb Bíróság bármely ügyet elbírázhat elsőfokon – s egyébként sincs köte az elsőfokú tényálláshoz – üdvözlendő jelenség, mint az is, hogy nem érvényesül a súlyosbítási tilalom elve a fellebbezés során, mert ez „az ellenforradalom bűnözése elleni harc hatékonyságát rendkívül nagymértékben fokozza.” A bírósági eljárásokban a védelem korlátozása indokolt, mert „jelentős azoknak a száma, akiknek fasiszta elemekkel kevert kapitalista és élet jogszemlélete képtelenné teszi őket, hogy a szocialista védő erkölcsi követelményeinek megfeleljenek.”

Az egyes „ellenforradalmi bűncselekmények” kérdései között komoly hiány az, hogy nálunk nem létezik „ellenforradalmi bűncselekmény” és követendő a szovjet BTK 58.§-a, mely kitűnően megoldja a kérdést. (Ennek alapján végeztek ki és zártak börtönbe ott tízmilliókat.) Ezután a szerző hosszú oldalakon keresztül elemzi a BHÖ 1. szakaszban foglalt „szervezkedés” alkalmazásának gyakorlati lehetőségeit, megállapítva, hogy lehet e szakaszra alapítani a teljes felelősségrevonást, mert a BHÖ 1. pontjába beleolvad minden, az állam belső biztonsága elleni bűncselekmény. Itt egyedül a bűncselekménynek a gyilkossággal való halmazata jelenthet problémát a szerző szerint, de ez sem komoly kérdés, mert „a gyilkosság eshetőlegesen szándékkal előre meg nem határozott, előre nem ismert személy ellen is elkövethető.” (Ez az álláspont megjelenik pl. a Köztársaság téri perben elítélteknél, ahol „pontosan meg nem határozható számú gyilkosságért és gyilkosság kísérletéért” is volt több elítélés – pusztán az ostromban való részvétel miatt.)

Végezetül a szerző ismét felhívja a téma fontosságára a figyelmet: „Az ellenforradalom által elkövetett köztörvényi és államellenes bűncselekmények felszámolása, a harc eljárási és anyagi jogszabályainak, bírói gyakorlatának egyes elvi és gyakorlati kérdései ma a gyakorlati jogászok figyelmének előtérben állnak. Mind az elméleti, mind a gyakorlati jogászok feladata a problémák tisztázása útján az egységes jogalkalmazás biztosítása.”

3.4. Marosné dr. Safrankó Margit cikkében kifejti, hogy fel kell számolni a „téves nézeteket” az ellenforradalmi bűncselekmények terén. Ehhez sokkal többet kell foglalkozni „az ellenforradalmi bűncselekmények törvényi tényállás elemeinek értelmezésével.” Ezt meg is teszi a szerző cikkében a szervezkedés (BHÖ 1. pont /1/ /2/) szabályainak részletes értelmezésével.

3.5. A négy cikk alapján megállapítható, hogy 1957 április-májusára állt készen a *tömeges megtorlás elvi és gyakorlati alapjainak kidolgozása*. Ennek legfőbb elemei a következők voltak:

- a BHÖ 1. pont (szervezkedés) és a BHÖ 2. pontjában (izgatás) meghatározott cselekményekre koncentrált büntetéskiszabás;

- a népbíróági rendszer felállítása;

- a büntetőeljárás gyorsítása és célszerűsítése címén a büntetőeljárás még e korban is élő, alapvető, garanciális elemeinek kikapcsolása (fellebbezési eljárásban a súlyosbítási tilalom, a tényálláshoz kötöttség elvének elvetése, a védők súlyos korlátozása, a Legfelsőbb Bíróság elsőfokon, fellebbezés nélküli eljárási lehetősége stb.).

Vagyis a szervezeti keretek ezidőre történt kialakítása, a jogszabályi háttér megteremtése után, a cikkek a *megtorló jogalkalmazás módjára* adnak részletes iránymutatást az *eljáró ügyészségeknek és bíróságoknak*. Így az 1956 utáni megtorlás elvi-gyakorlati-jogalkalmazási hát-

tere 1957 május-júniusra alakult ki véglegesen, ezután indult a *tömeges és tudatos megtorlás*.

4. Az ügyek 1990-ig „szigorúan titkos” minősítéssel voltak ellátva és természetesen a kutatás számára sem voltak fellelhetők. Meglehetősen nagyszámú ügy becslésem szerint 100-150 volt elhelyezve a Fővárosi Bíróság irattárában, alapvetően *fővárosi és polgári elítéltek aktái*. Az iratokról nincs elkülönített hiteles ki-mutatás, csupán az irodák rendkívül lelkes és segítőkész munkatársai készítettek egy kézzel írt iratösszesítőt. Az iratok viszonylag jó állapotban vannak, kieme-lés nem történt az iratokból. A folyamatosan – kb. 1970-ig beadott kegyelmi kérvényeken kívül, esetenként leg-feljebb egy-egy ügyészi iratmegtekintés jelent mozgást az ügyben; leszámítva az 1990-es évek elejét, amikor ezen iratok alapján történtek kérelemre egyéni mentesítések. Az iratokat a közeljövőben helyezik el a levéltár-ban, ahol egyidejűleg mikrofilmre veszik azok tartal-mát.

5. Néhány összesített gondolat az *elítéltek eljárás alati viselkedéséről*.

Az iratokból megállapítható, hogy rendkívüli erőfeszítésekkel tettek az egész eljárás folyamán az *eljárás alá vontak teljes megtörésére*. Az eljárás fő célja, bármi esz-közzel, *minél szélesebb körű beismerés kierőszakolása, ehhez képest a tanú és egyéb bizonyítás elhanyagolható*.

5.1. A terheltek megtörésének fő módszerei a követke-zők voltak:

- *a terhelt teljes elszigetelése*; hosszú, több hónapos nyomozás, melynek során a terhelt semmi kapcsolatot nem tud tartani a külvilággal. Tárgyalási szakban is zárt tárgyalás; ügyvédi kapcsolatfelvételt csak a tárgyalási szakban, de akkor is korlátozottan;

- *súlyos lelki terror* a terheltek felett (hozzátartozók letartóztatásával való fenyegetés, előzetesben való elro-hadással fenyegetés, sötétzárkába zárás, fegyveres ör je-lenléte a kihallgatáson stb.); ugyanakkor *előnyök kilátás-ba helyezése* beismerés, vagy vádlott-társakra való terhe-lő vallomás esetén. Jegyzőkönyvileg is rögzítetten durva szidalmazása a terheltek;

- *az esélytelenség érzésének kialakítása* (felesleges a tagadás, a hatóságok mindent tudnak, a társak mindent bevallottak);

- *fizikai bántalmazás lehetősége*. Az iratokból nem ál-lapítható meg, hogy fizikai bántalmazással bírtak volna rá valakit beismerésre, de az ezzel való *fenyegetés* nagy valószínűséggel fennállt. (Természetesen ezzel nem ál-lítható, hogy nem volt fizikai erőszak - nagy valószínű-séggel volt, legalábbis egyes esetekben - csak ez az ira-tokból nem bizonyítható.)

Mindezen körülmények figyelembevétele után nem csodálkozhatunk azon, hogy a terheltek jelentős része a hosszú hónapokig - esetleg évekig - tartó eljárás alapján teljesen megtört, s *elismeri bűnösségét*, ugyanakkor vi-

szont kisebb számban fordul elő a vádlott-társra tett terhelő vallomás. Nem ítéhető el, sőt *megérthető bármilyen terhelti védekezés, magatartás* - leszámítva a terhelte társakra tett terhelő vallomást.

5.2. Milyen terhelti *magatartás-típusok* vázolhatók a rettenetes körülmények között?

a) Kezdetől fogva teljes beismerés (pl. Angyal István), ez viszonylag ritkán fordul elő; célja valószínűleg az utókor előtti tényfeltárás. Ez a terhelte típus nagyon reálisan felmérte azt, hogy semmi esélye nincs az életbenmaradásra.

b) A cselekmények *teljes tagadása*; viszonylag gyakran fordul elő. Oka kettős lehet: a vádlottnak valóban semmi köze a vád tárgyára tett cselekményhez (sok példa hozható; pl. Tihanyi Árpád, Gulyás Lajos, Debrei István, Novák István), vagy a vádlott legalább részbeni tagadásával át akarja adni a bizonyítás terhét (pl. Opatzky Istvánné, Cselik Ferenc).

Összesítve megállapítható, hogy amennyiben volt lelkierője a terheltek végigvinni e védekezést - ennek a tagadásnak volt némi esélye. A hatóságok ugyanis számos esetben semmiféle bizonyítékkal nem rendelkeztek, így néha, legalább a halálbüntetés elkerülhető volt a tagadással (pl. Debrei István, Blaski József).

c) A terhelte egy jól felépített, megalapozott védekezést terjeszt elő, de az eljárás folyamán rádöbben, hogy semmi esélye nincs; ettől összeroppan és nem egyszer teljes önfeladásba megy át, és halálbüntetést kér saját magára. (Földes Gábor, Fánicsik György, Szabó János, Angyal István).

d) Teljesen egyedülálló Mansfeld Péter viselkedése az eljárás alatt. Ő kitűnő éleslátással felismerte, hogy semmi esélye az életbenmaradásra; ekkor magára vállalta a vádlott-társára, Blaski Józsefre mondott vádat; páratlan cselekedetével megmentette vádlott-társát.

e) Viszonylag ritkán fordul elő, hogy a vádlott a cselekményekben való részvételét elismeri, de tagadja, hogy ez bűncselekmény lenne (Dudás József, Teuchert János). Rendkívül logikus, jogszerű védekezés, de semmi esélye nincs.

f) A terheltek közül vannak néhányan akik végig *kitartanak kommunista világnézetük mellett* (Dudás József, Angyal István, Földes Gábor, Szirmai Ottó). Ez a büntetés-megállapítást és kiszabást egyáltalán nem befolyásolja, sőt majdnemhogy súlyosbító körülményként szerepel. A kommunista múlt és meggyőződés az eljárások megindítása előtt játszhatott szerepet; a vizsgált perekben némely baloldali elítélteknek ellenére, hogy főszereplő volt! - csak később, bizonytalankodás után kapcsolott be (pl. Földes Gábor, Angyal István). Így fölmerült, hogy a forradalom kommunista meggyőződésű résztvevőit esetleg komoly külső erők menteni akarták az eljárások alól.

5.3. Összességében megállapítható, hogy a *terhelte védekezése, teljesen közömbös a bűnösség megállapítása és a büntetés kiszabása szempontjából. Egyébként is a*

terhelte és védői bizonyítási indítványokat következetesen elutasítják, a jegyzőkönyvek védői és terhelte kérdést a tanúkhöz nem tartalmaznak. A terheltek sorsa teljes mértékben az eljárástól függetlenül, a tárgyalótermen kívül dől el.

II.

A nyomozás, a vádirat

1. A koncepciók eljárások *mindent eldöntő, súlyponti* része a nyomozás, a vizsgálat. Ezt az *iratok terjedelme* és az *eljárás hosszúsága* is alátámasztja. Minden ügyben az összes iratnak kb. 2/3 részét teszik ki a nyomozati iratok, s a nyomozás hosszú hónapokig tart szemben az elsőfokú tárgyalás általában egy-két hónapos idejével.

Alapvetően ebben a szakaszban dőlnek el a legsúlyosabb kérdések:

ki ellen, mi miatt emelnek vádat, vagyis kit, miért, mire fognak elítélni.

hogyan minősítik az eljárás alá vontak cselekményeit; a döntő minősítési kérdés; szervezkedés vagy izgatás miatt emelnek-e vádat, illetve ha a vád tárgya szervezkedés, akkor vezetőként vagy résztvevőként vesz részt a terhelte az eljárásban. Ez alapvető kérdés; ettől függ, hogy a terhelte halálra ítélik-e vagy sem, illetve hogy súlyos vagy néhány éves börtönbüntetést kap-e;

a nyomozati szakban történik az ügyek „vegyítése”. Ez azt jelenti, hogy az adott ügyben egymással lényegében *semmi kapcsolatban nem lévő személyeket*, és egymáshoz *nem kapcsolható cselekményeket tesznek egymás mellé*. Ezáltal növelik az ügy súlyát, illetve az enyhébb cselekményt elkövető terheltek cselekményének súlyát.

A vegyítésre több példát lehet hozni: Földes Gábor, Tihanyi Árpád és több társuk ügyének hozzákapcsolása a mosonmagyaróvári sortűz utáni 3 ÁVH-s megöléséhez; Dudás József és Szabó János ügyének összekapcsolása; a Tűzoltó utcai, a Péterffy Sándor utcai és a Műegyetemi csoport összekapcsolása stb.

Voltaképpen lehet állítani, hogy *tiszta cselekménysorú* ügy nincs is a vizsgált ügyek között. Vagyis mondhatjuk, hogy a *nyomozás hosszú hónapjai alatt alakul ki a végleges megtorlási koncepció, melyet az eljáró bíróságok a leggyakrabban szolgai módon végrehajtanak.*

2. A nyomozati anyagokon belül is döntő súllyal szerepelnek a *terhelte kihallgatások*, ezen belül is főleg a fő cselekményekkel gyanúsítottak kihallgatása. Ők azok, akiket halálraítéltnek szánnak. Esetünkben nem ritka a 20-30 egésznapos kihallgatás, a jegyzőkönyvek eseténként 200-300 oldalt is kitesznek.

A nyomozók a hosszas és kíméletlen eljárással minél teljesebb körű terhelte *beismerést* akarnak kicsikarni.

A megtörésnek, a fenyegetésnek több *módszere* van e szakaszban:

- tagadás, ellenállás esetén sötétzárka (Mansfeld Péter);
- hozzátartozók bebörtönzésével való fenyegetés;

vádolt-társra terhelő vallomás, beismerés esetén előnyök kilátásba helyezése;

tagadás esetén börtönben való „megrohadással” fenyegetés;

annak elhitése, hogy a vádlott-társak beismerésben vannak;

fegyveres őr jelenléte a kihallgatásokon, erőszakkal való fenyegetés;

rendkívül hosszú, egymást követő kihallgatások vagy éppen nagyon hosszú szünetek a kihallgatások között;

a külvilágtól való teljes elszigeteltség;

ügyvéddel való kapcsolatfelvétel lehetetlensége (Ügyvéd csak a nyomozati eljárás lezárása után léphet fel);

jegyzőkönyvileg és azonosíthatóan súlyosan sértő kifejezések használata a terhelte (osztályidegen, kulák, huligán stb.).

Mindezek a tények sok esetben az *utolsó szó jogán* elmondottakból derülnek ki, néha a bírósági eljárás folyamán a nyomozati kényszerrel magyarázza beismerését. Különösen drámai esemény kettő emelhető ki:

Cziffrik Lajos halálraítélt hosszú hónapok tagadása után beismerő vallomást tesz ügyészégi meghallgatása során, de a bíróság előtt kijelenti: „Ezt kényszerből tettem. Beismerem gyáva voltam” (Földes Gábor ügy).

a halálra ítélt Tóth Tibor a Legfelsőbb Bíróságon az utolsó szó jogán visszavonja hét vádlott-társára tett terhelő vallomását (jórészt annak alapján ítélték halálra őket): „Azért tettem terhelő vallomást (vádlott-társaira), mert felügyelőm megígérte, hogy így börtönbüntetést fogok kapni.” Tóth Tibort ennek ellenére halálra ítélték, csakúgy mint Fáncsik Györgyöt (Fáncsik György és társai ügye).

3. Az eljárásokban nagyon valószínű a *szovjet nyomoztisztek „tanácsadók” részvétele*. Ez a Dudás-Szabó ügyben *okiratilag* is bizonyítható, mert a „Szovjet Katonai Parancsnokság” kb. egy hónapon keresztül végez nyomozati cselekményeket. Nagyon valószínű, hogy a Szovjetunió a harcok idején felderítőket küldött a harcoló forradalmárok közé - éppen talán a későbbi felelősségrevonáshoz szükséges adatgyűjtéshez. Erre utal például „Pavel” részvétele a Tűzoltó utcai csoportban - aki november 4-e után eltűnt, majd a megszálló csapatokkal tért vissza, segédkezve a csoport tagjainak elfogásában. Valószínűsíthető, hogy szovjet „tanácsadóknak”, különösen a hithű párttagok felelősségrevonásában lehetett komoly szerepe - erre utalnak pl. az Angyal István, Földes Gábor, Dudás József ügyében történt megmagyarázhatatlan fordulatok. Ez a terület azonban még „fehér folt” számít, s orosz levéltári kutatásokat igényelne.

4. A *vádiratok rövidke és primitívek*. Mindegyik vádiratnak jelentős bevezető részét teszik ki a „politikai helyzetelemzések”, melyek egy rossz, marxista szeminárium színvonalán mozognak. Néhány idézet a vádiratokból:

„Az ellenforradalomnak az volt a célja és érdeke,

hogy a Munkás-Paraszt Forradalmi Kormány ellen bizalmatlanságot, gyűlöletet szítson. Támadták az ellenforradalmat leverő szovjet hadsereget, ezáltal nyugtalanságot a Munkás-Paraszt Forradalmi Kormányal szemben gyűlöletet, megvetést igyekeztek kelteni, hogy az esetleg így felszított érzelmek folyton kirobbanó feszültség a kormányt a helyéről elsöpörje.” (Szirmai-Angyal ügy).

„Beszélgetésük alatt miután tisztázták népi demokrácia ellenes beállítottságukat megállapodtak, hogy ellenforradalmi célzattal vezetésük alatt egy fegyveres bandát alakítanak. E terrorakciókkal a lakosságot állandó nyugtalanságban tartva gátolják, fékezik a népi demokrácia politikai konszolidálódását.” (Mansfeld Péter ügy)

„Az általa szerkesztett röpiratban deklarálta, hogy ő és hordája nem ismerik el a kormányt. Fasiszta fegyveres csoportok létesítése céljából törvénytelen kinevezéseket eszközölt.” (Dr. Szénási Géza Legfőbb Ügyész vádirata a Dudás-Szabó perben)

A vádiratok *tényállási része* - a sokvádoltas ügyeknél is - rendkívül rövid, s nem részletezik mi támasztja alá a vádirati tényállást. Érdekesség, hogy minden ügybe bevisznek vagyon elleni cselekményeket; vagy megdöbentően alacsony, nevétséges értékkel (pl. Mansfeld Péter), vagy a teljes bizonyíthatatlansággal („társadalmi tulajdonban különösen nagy kárt okozó rongálás” pl. Szabó János és Köztársaság téri per).

Ahogy a tényállási rész, úgy a *jogi minősítés* is rendkívül leegyszerűsített a vádiratokban. A fő és döntő vádpont a BHÖ I. szerinti „szervezkedés” bűncselekménye, döntő szempont, hogy „vezetőként” vagy „résztvevőként” történik-e a felelősségrevonás. Enyhébb esetekben „izgatás” a vád tárgya. Ehhez járulnak még az esetek többségében a vagyon elleni cselekmények, illetve a „gyilkossági” vádpontok (többszöri kísérlet), amelyet „meghatározhatatlan számú sértett” terhére követtek el - vagyis bizonyítható konkrét ölési cselekmény, meghatározott személy ellen nincs.

A fővárosban dr. Götz János fővárosi főügyész jegyezte minden vádiratot - kivéve a Dudás-Szabó per, ahol dr. Szénási Géza legfőbb ügyész írja alá a vádiratot és személyesen is ő képviseli a védőt.

III.

A bírósági eljárások

1. A bírósági eljárások első megdöbentő vonása, hogy az *eljáró tanácsok elnökei az elsőfokú eljárásban többször nem jogászok*. (Gyepes István bíró - Földes Gábor ügy, Ledényi Ferenc bíró a Legfelsőbb Bíróságon, mint elsőfokú bíróságon! - Dudás-Szabó ügy, Guidi Béla bíró - Mansfeld Péter ügy. Kivételek dr. Tutsek Gusztáv Szirmai-Angyal ügy és Fáncsik ügy.) A „dr.” nélküli bírák e korban jogakadémiát végeztek, s volt köztük olyan (Gyepes István) aki a vádlottak kivégzésére szerezte meg jogi doktorátusát. Természetesen az ügy népbírónak

nincs jogi végzettsége, de a tárgyalási jegyzőkönyv vezetője általában jogi doktor. Az ügyészek és a védők minden esetben rendelkeznek doktorátussal.

2. A megtorlás *elején* lévő ügyekben (Dudás-Szabó ügy, Földes Gábor és társai pere) még látható, hogy az elnyomó hatalom nem találta meg a végleges és tömeges megtorlást lebonyolító *fórumrendszert*; ezen ügyekben *teljes az eljárásbeli bizonytalanság*. A Földes Gábor és társai ügyben elsőfokon a Győri Megyei Bíróság rendes büntetőtanácsa jár el, másodfokon a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiumának különtanácsa dönt, a Dudás-Szabó ügyben a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma járt el elsőfokon, fellebbezés nélkül, noha a legfőbb ügyész a Katonai Bírósághoz nyújtotta be vádiratát. Csak az 1957. évi 25. tvr. és az 1957. évi 30. tvr. alakítja ki a *népbíróságok* rendszerét, mely a későbbi ügyekben már eljárási.

A tárgyalások minden esetben *zártak*. Ez alól egyetlen kivétel a Földes Gábor ügy elsőfokú győri tárgyalási eljárása, ahol – még a megtorlási perek elején, 57 tavaszán – nyilvános tárgyalást tartottak. Itt a nyilvánosság hatására a védők és vádlottak sokkal nyíltabbak, bátrabbak voltak. Nyilván annak hatására soha többet nem volt nyilvános tárgyalás – tudomásunk szerint.

A *jegyzőkönyvek* – talán a „doktori” jegyzőkönyvvezetésnek köszönhetően – általában alaposak; több olyan vádlotti-védői kijelentést rögzítenek, melyekből megkaphatunk valós tényeket az eljárás szörnyűségeiről. Különösen érdekesek a védőbeszéd jogi minősítései, és az utolsó szó jogán mondottak – ezek mutatják be az eljárások teljes megalapozatlanságát. A jegyzőkönyvekből érthető meg a koncepciók megtorlások egyik fő jellegzetessége; a *vádiratok és ítéletek teljes elszakadása a valóságtól*, a tárgyaláson elhangzottaktól.

3. A bírói eljárások középpontjában is a *vádlotti kihallgatások* állnak. A fővádlottakat gyakran több napon át folyamatosan hallgatják ki, vallomásukat 10-12 sűrűn gépelt oldal rögzíti.

A vádlottak *megtörése a bírósági kihallgatások fő célja*. Ez a fővádlottak esetében többször olyannyira sikerül, hogy ők kérnek halálbüntetést magukra, s gyakorlatilag ők vádolják saját magukat (Földes Gábor, Angyal István, Szirmai Ottó, Fánicsik György, Szabó János). Ők általában a „politikailag fontos” vádlottak. Ezen csoport tagjai közül egyedül Dudás József tud kitartani védekezése mellett. „Nem vágytam hatalomra. Ha meg kell halnom, a magyar szabadságért halok meg.” mondja Dudás József az utolsó szó jogán. A politikailag valószínűleg fontos vádlottakon, akik nem is ismertek annyira forradalmi szerepükkel – pl. a Tűzoltó utcai, a Köztársaság téri fiatal harcosok – nincs akkora kihallgatási teher, s ők jobban ki tudnak tartani védekezésükben.

Az eljárásokon a halálbüntetés veszélyét nem érző vádlottak (pl. Teuchert József, Beke Tibor – az Angyal-Szirmai ügyben) mindvégig ki tudnak tartani ártatlanságuk hangoztatása mellett. A többség azonban a csoportban is elismeri bűnösségét, de őket rövidebben hallgatják ki.

Van egy harmadik *vádlotti csoport is; akiket fenyeget a halálbüntetés veszélye*; vagy az ügyész kér rájuk halálbüntetést, vagy elsőfokon halálra ítélik őket – utóbb még is „csak” súlyos, általában életfogytig tartó börtönbüntetést kapnak (pl. Blaski József – Mansfeld ügy, Széll Sándor, Cselik Ferenc – Szirmai-Angyal ügy, Debrei István-Fánicsik ügy). Teljesen *véletlenszerűnek, ötletszerűnek* mondható ezen vádlottak miért kerülnek el a halálbüntetés – mikor hasonlóan cselekvő vagy éppen szintén ártatlan vádlottakat ugyanazon ügyekben halálra ítélnék (pl. Tihanyi Árpád, Gulyás Lajos, Fánicsik György).

Így ki lehet mondani, hogy valószínűséggel, hogy az *elkövetett cselekmények, a bizonyítás anyaga nagyobb részt függetlenek a kiszabott büntetésektől*.

4. A *bizonyítási eljárásokban érdektelen tanúktól jóformán nem lehet terhelő vallomást hallani*. A fő terhelő tanúk általában a rendszerhez hű katonai – ÁVH-s alakulatok tagjaiból kerülnek ki – akik viszont nem érdektelenek, mert általában szenvedő alanyai az eseményeknek. Az objektív vallomást tevő katonák egyike Ambrus József őrnagy a Földes Gábor ügyben – talán ezért is kerül katonatársaival együtt másodfokon az elítéltek közé. Kivétel azon ÁVH-sok terhelő vallomása, akit kifejezetten a vádlottak mentenek meg, ilyen például Máté Lajos határőrtiszt, akit Gulyás Lajos halálraítélt lelkész ment ki a lincselő tömegből Mosonmagyaróváron testi épsége kockáztatásával – mégis megmentője ellen vall.

A bizonyítási eljárások *súlyos hiányosságait* az eljáró hatóságok is látják; ezért a tanúk egyszer számtani szaporítása céljából számos olyan tanút hallgatnak meg, akiktől semmit nem lehet megtudni az ügyre vonatkozóan. Ritkán – de előfordul – a vádlott-társak részéről részben terhelő vallomás (ld. korábban Tóth Tibor).

Némely ügyben (pl. Köztársaság tér – Fánicsik György és társai pere, Mansfeld Péter ügye, Földes Gábor per) fényképfelvételek szerepelnek bizonyítékként, amelyek valóban a helyszínen készültek, csak éppen a vádlottak cselekményeit nem bizonyítják.

Az eljárásban nyomasztó tanácsvezetői túlsúly uralkodik, a kihallgatásokat kizárólag ők vezetik, népbírói, ügyészi kérdés nagyon ritkán fordul elő, védői kérdés szinte soha nem hangzik el.

5. Az ügyész általában hosszú vádbeszédet mond; vádelejtés nem fordul elő, enyhébb minősítést ritkán javasolnak, gyakoribb a minősítés súlyosítása. A vádbeszédekben nagyobb számú halálbüntetést indítványoznak, mint amit a bíróság kiszab. A vádbeszédek rendkívül alacsony színvonalúak.

A *védőbeszédet* általában röviden idézik az *elsőfokú* eljárásban. A védőbeszéd fő jellemzője – és erénye –, hogy nem osztják az ügyészi álláspontot sem a tényállás, sem a bűnösség megállapítása, sem a minősítés tekintetében. Így a rövid védőbeszédkekből is megállapítható az eljárások teljes megalapozatlansága, jogtalansága. Ko-

moly védői munkáról csak a nyilvánosság előtt folyt Földes Gábor per elsőfokú tárgyaláson szólhatunk - nyilván ezért lettek később zártak a tárgyalások és korlátozták a védők tevékenységét. Halálbüntetés kiszabása esetén részletes kegyelmi kérelmeket terjesztenek elő a védők. A védőbeszéd előtt számos bizonyítási indítvány hangzik el, ezeket következetesen elutasítják.

A *másodfokú eljárásban* nyilván azért mert már nincs bizonyítás - terjedelmesebb védőbeszégeket olvashatunk. Összességében megállapítható, hogy a rendkívül korlátozott védői lehetőségek között az ügyvédek igyekeztek menteni a menthetőt - az ő tevékenységükről lehet egyedül pozitív megállapításokat tenni.

A tárgyalások sokszor *legdrámaibb részei* mind első, mind a fellebbezési eljárásban a vádlottaknak az *utolsó szó jogán mondott* szavai. Ezeket általában elég hosszan, hűen lejegyzik. E szavakból összegezhetők azok a vádlotti viselkedésformák, melyeket korábban elemeztünk.

„Nem ismerhetek el olyan bűnt, amit nem követtem el. Ezért a bíróságtól felmentő ítéletet kérek.” (Teuchert József), „Én szabad emberként akartam élni, börtönben nem tudok megenni. Kérem a bíróságot, hagyja meg az ítéletet, mert olyan tényállást állapítottak meg, melyért halál jár.” (Angyal János), „Élő hazafiság volt hazafiságom. Elmehettem volna, azonban maradtam, mert mindig azt tanítottam, itt élned, s halnod kell.” (Tihanyi Árpád), „Három gyermekem van, feleségem van. Őrájuk gondoljanak az ítélet meghozatalánál. Nagy szeretem őket és ők is szeretnek engem.” (Gulyás Lajos), „A bíróságon tíz percig nézhettem az iratokat, s ezt is megbilincselte kézzel. A nyomozati anyagot elolvasás nélkül kellett aláírni. Hét nap sötétzárkát kaptam, mert nem akartam elvállalni a dolgot a rendőrségen. A halálbüntetéstől féltam, ezért akartam megszökni. Ha kikerülök a börtönből szakmámban szeretnék dolgozni.” (Mansfeld Péter)

6. Az *elsőfokú ítéletek* sokkal terjedelmesebbek a vádiratoknál. Kirívó és megdöbbentő, hogy *nem találunk egyetlen ügyben sem aláírt elsőfokú ítéletet* - még úgynevezett rövidített ítéletet sem. *Minden ügyben viszont nagyszámú stencilezett, aláíratlan ítélet van*, melyeket az elítélteknek *nem kézbesítettek* - hasonlóan a vádirathoz. Ezen stencilezett ítéletek egyikét jogerősíti és bélyegzi le a tanácsvezető - az „aláírásban akadályozott népbírók helyett is.” Vagyis a népbírók az eljárásokban csak a nevével szerepelnek, aláírásukkal soha.

Az első fokú ítéletek *kirívóan alacsony színvonalúak*. Részletesen foglalkoznak az ítéletek az elítéltek személyi viszonyaival, politikai helyzetelemzésekkel, s általában a valóságtól nagyrészt elszakadó tényállást rögzítenek. A jogi minősítés rendkívül rövid, bizonyítási kérdések, kételyek nem merülnek fel - az ítéletek elfogadják alapjaiban a vádirati tényállást és minősítést.

Néhány idézet az első fokú ítéletek színvonalának jellemzésére: „Dudás József felelősséggel tartozik az ártatlanul legyilkolt kommunistákért és a demokratikus gondolkodású emberekért, a barikádokon elpusztult fiatalok ezreiért, akik a Dudás Józsefektől félrevezetve nem igaz

ügyért áldozták életüket.” (Dudás-Szabó ügy) „Ennél a kérdésnél a bíróság abból indult ki, hogy a csoport célkitűzései közé tartozott rendőrök, munkásőrök és más hatósági közegek megtámadása, ellenforradalmi propaganda kifejtése röpcédulák szórásán keresztül, továbbá az állampolgárok nyugtalanságban tartásával is előidézni azt, hogy még más megbúvó ellenforradalmárok kövessék példájukat.” (Mansfeld ügy) „Minden olyan személy aki fegyvert ragadott a Népköztársaság ellen, különösen az, aki aktív résztvevője volt a Népköztársaság nagy bástyájának, a Köztársaság téri partház felprédálásának a társadalomra veszélyesség legmagasabb fokát mutatja” (Fáncsik ügy). „A vádlott által vezetett ellenforradalmi csoport magatartása következtében a népgazdaságot mennyiségileg meg nem állapítható, de kétségtől több százmilliókat meghaladó kár érte ... Szirmai Ottó elsőrendű vádlott a rádió ostromát személyesen élte végig. Látta az ellenforradalom brutális támadását, a fegyveres banditák garázdálkodásait. Látta a népköztársaságot és a rádiót védő karhatalmi erők mérhetetlen önfegyelmét, kíméletes fellépését a néppel szemben, s a későbbiekben sorsán mégis odaállt az ellenforradalmi banditák közé.” (Angyal-Szirmai ügy)

Mindezek alapján *szinte biztosnak mondható, hogy nem csak a büntetéskiszabás történik az eljáró bíróságoktól függetlenül kívülről, hanem az első fokú ítéletek írásbafoglalását is külső szerv végzi.*

A *másodfokú ítéletek* lényegesen *rövidebbek, s valamelyest szakszerűbbek* az első fokú ítéleteknél. Ezen határozatoknál *mindig van aláírt ítéleti példány*, valamilyen bíró által. Ezen ítéleteknél már úgy tűnik a tanácselnök végezte az írásbafoglalást. A vizsgált ügyekben két ízben fordult elő, hogy szabadságvesztés büntetést halálbüntetésre változtattak (Mansfeld Péter és Kiss Antal - Földes Gábor ügy), viszont négy ízben a halálbüntetést szabadságvesztésre változtatták (Széll Sándor - Angyal-Szirmai ügy, Debrei István, fk. Novák Károly, fk. Deák Gábor - Fáncsik ügy, mindkét ügyben dr. Tutsek Gusztáv az első fokú bíró).

7. Az ítéletek kihirdetése után halálbüntetés kiszabás esetén *azonnal kegyelmi tanácsként* ül össze a bíróság. Csak egyetlen elítélte (Szirmai Ottó) javasoltak egyhangúlag kegyelemre, de ennek sincs eredménye. Kegyelmi javaslat nélkül nem terjesztik tovább az iratokat, s a kivégzést azonnal végre kell hajtani. A kegyelmi tanácskozási jegyzőkönyvek rendelkezésre állnak, ezeket aláírja minden bíró.

A *kivégzési jegyzőkönyvek* kevés kivétellel (pl. Dudás József, Szabó János - akiket szóbeli közlés szerint cellájukban agyonverték, Tihanyi Árpád, Gulyás Lajos) rendelkezésre állnak. Ezen jegyzőkönyvek feltűnő precízen rögzítik a kivégzés eseményeit (pl. halál beálltának időpontja stb.). Kirívó viszont, hogy Gyepes István utasítja a közjegyzőt, hogy „Az anyakönyvben azt a körülményt, hogy a halál ítéletvégrehajtás következtében állott be, feljegyezni nem szabad” a 056/1956 számú utasítás alapján.

Így véleményem szerint megállapíthatatlan pontosan hány kivégzés történt 1956 után. Könnyen előfordulhat, hogy a hozzátartozókkal nem közölték a kivégzés - esetleg a lefolytatott eljárás - tényét, hanem arról értesítették őket, hogy a börtönben elhunyt hozzátartozójuk, holott a halál oka kivégzés volt. A halál oka eszerint az 1956 utáni anyakönyvekből nem állapítható meg.

IV.

Összegezve az 1956 utáni megtorló eljárásokról az alábbiak állapíthatók meg:

1. Nem beszélhetünk jogi értelemben „perekről”, hanem koncepciók leszámolási eljárásokról.

2. Az eljárások kettőzöttek, van egy meg nem jelölt „döntési szint” a teljes eljárásban, ehhez képest a megjelenő hatóságok és eljáró személyek végrehajtó bábuk. A terheltek sorsa a lefolytatott eljárástól függetlenül dől el.

3. A bizonyítási anyag élesen elválík a vádirati és ítéleti anyagtól.

4. Az eljárás minden szakaszában a legfőbb cél a fő vádlottak minden eszközzel való megtörése, ehhez képest az egyéb bizonyítási anyag elhanyagolható.

5. A vádiratok és ítéletek nyomasztó politikai zsargont használnak, ehhez képest a tényállási és jogi minősítési rész rendkívül rövid, primitív.

6. A nyomozás hosszú hónapjai alatt eldőlnek az alapvető kérdések.

7. Az elsőfokon eljáró bírácaknak - tanácsvezetőt is beleértve - gyakran nincs jogi végzettsége.

8. Az első fokú ítéleteknek nem csak a büntetékiszabást, hanem az ítélet írásbafoglalását is nagy valószínűség szerint nem az első fokú bíróság végzi.

9. Az eljárások elméleti-gyakorlati alapjait Szénási Géza, Vida Ferenc, Horváth Tibor és Marosné Safrankó Margit cikkei adták meg az eljáró hatóságok számára a jogi szakfolyóiratokban.

A „JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY ALAPÍTVÁNY” KURATÓRIUMÁNAK KÖZLEMÉNYE A SZEMÉLYI JÖVEDELEMADÓ 1%-ÁNAK FELHASZNÁLÁSÁRÓL

A „Jogtudományi Közlöny Alapítvány” célja az Alapító Okirat 2. §-a szerint a „Jogtudományi Közlöny” című állam- és jogtudományi folyóirat folyamatos kiadásának biztosítása. A cél elérése érdekében az Alapítvány támogatásban részesíti a folyóirat mindenkor kiadóját abban az esetben, ha a folyóirat bevételei a megjelenésével kapcsolatos kiadásokat nem fedezik. Az Alapító Okirat 2. §-ában meghatározott felhasználási feltételek bekövetkezéséig az Alapítvány kuratóriuma, az adóhatóság által az 1996. évi CXXVI. törvény alapján átutalt összeget az Alapító Okirat 4. §-a 3. pontjában meghatározott módon kezeli.

TANULMÁNY

Az üzletelő állam (A diplomáciai és konzuli képviseltek által kötött jogügyletek és az állam immunitása)

✎ Hargitai József minisztériumi osztályvezető, Külügyminisztérium (Budapest)

I.

Az állam immunitása a nemzetközi jogban

1. A külképviseletek és az állam immunitása ezeknek, a magyar nemzetközi magánjogban elfogadott jogi szabályozása, valamint az elméletnek ehhez való viszonya gyakorlati jogi kérdés. Arra keresünk választ, hogy *perelhetők-e* a magyar jog alapján a külképviseletek az általuk kötött polgári jogi jogügyletekből eredő jogviták esetén.

Az állam joghatóság alóli mentessége a nemzetközi jog fogalomrendszerében a szuverén államok joga, melyet meg kell különböztetni az immunitás más alanyai mentességétől ezen belül is elsősorban a természetes személyek (diplomáták) és a külképviseletek mint szervezeti egységek, valamint az állam területén nemzetközi szerződés alapján tartózkodó idegen csapatok és más hasonló szervek vagy személyek joghatóság alóli mentességétől (immunitásától). A külképviseletek személyzetének joghatóság alóli mentessége a diplomáciai és konzuli kapcsolatok jogában, a kiváltságok és mentességek összefoglaló fogalmán belül mint a nemzetközi jog partikuláris része fogalmazódott meg. Jelen tanulmány tárgya azonban nem az immunitás általában, hanem kizárólag az állam mint speciális jogalany joghatóság alóli mentességének kérdése. Az állam, valamint a külképviseletek és azok tagjainak immunitása azonban összefü-

gő kérdéskör, de nem olyan értelemben, ahogy az a hétköznapi gondolkodás szintjén megjelenik. Bizonyítatlanul, munkahipotézisként fogadjunk el annyit, hogy a vizsgált jogterületet szabályozó bécsi egyezmények a képviseltek mint szervezeti egységek és azok személyzetének kiváltságait és mentességeit szabályozzák.¹ Ez azt jelenti, hogy az állam valamint a külképviseletek immunitása nem azonos, hanem két egymással összefüggő fogalom.² Az állam szuverenitása azt is jelenti, hogy az állam és korlátozott mértékben a nemzetközi jog más jogalanyai, mint például a nemzetközi szervezetek és ezek szuverenitását hordozó személyek más államok bírósági szervei által nem vonhatók felelősségre, tehát más állam joghatósága alá nem vethetők.³ Ki kell emelni tehát, hogy vizsgálódásaink tárgyát nem csak az alanyok köre tekintetében szűkítettük (államok), hanem az immunitás, azaz a mentesség tárgya szempontjából is, ugyanis csak a joghatóság alóli mentesség kérdéskörével foglalkozunk. Az ilyen értelemben felfogott immunitás feltételezi az államok joghatóságának határát annyiban, hogy bizonyos tényállási elemek megléte esetén egy állam felett egy másik állam még saját területén sem gyakorolhatja joghatóságát (extritorialitás).

2. A nemzetközi jog szempontjából az államok immunitása a szuverén államok egyenlőségéből következett, valamint abból az elvből, hogy egyenrangú felek nem állíthatják egymást bíróság elé (Bartolus klasszikus definí-

¹ Az 1965. évi 22. tvr.-el életbe léptetett a diplomáciai kapcsolatokról Bécsben, 1961. április 18-án aláírt nemzetközi szerződés (továbbiakban: BDE) és az 1987. évi 13. számú tvr.-el életbe léptetett a konzuli kapcsolatokról Bécsben, 1963. április 24-én elfogadott egyezmény (a továbbiakban: BKE).

² Az állam immunitása alapvetően joghatóság alóli mentességet jelent. Ez kiegészíthető más elméleti elemekkel, mint például a más állam törvényhozása vagy joggyakorlata alóli mentességgel. A külképviseletek és azok személyzetének mentessége (immunitása) azonban gyakorlati tartalmában ennél szélesebb, mivel pl. vám és adó alóli mentességeket is jelent.

³ Véleményem szerint az államra alkalmazandó anyagi jog kérdése nem tartozik az immunitáshoz. Ettől eltérő vélemény tekintetében ld: Mádl-Vékás: *Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga*. Bp. 1992. 763.

ciója szerint: „par in parem non habet iudicium.”) Ehhez az elvhez társult az államok függetlenségének és szuverenitásának alapelve, mely a nemzetközi jog szokásjog által rendezett részéhez tartozik. Ugyanakkor a nemzetközi jog elismeri és nem tiltja meg azt, hogy az általános jogelvből következő konkrét megoldásokat az államok belső jogi normái vagy bírósági gyakorlata által módosítsák és alakítsák, és törvénybe is iktassák.⁴ Az általános jogelvnek ez a belső jogi transzformációja, jelentős tartalmi módosulást jelenthet, ha az immunitás-fogalom abszolút és történelmileg első formájából indulunk ki. A tanulmány célja annak a folyamatnak bemutatása, amelynek során az abszolút immunitás relatív immunitássá alakult.

Az immunitás elsődleges alanyi hordozói az államok. Az immunitás fennállásának vizsgálatakor az első eldöntendő kérdés, hogy a cselekmény – mely a jogkérdés alapját képezi – valóban olyan személy vagy szervezet által került megtételre, aki valóban rendelkezett felhatalmazással az aktus megtételére. Az állam ugyanis mint jogi személy csak feljogosított képviselőin keresztül léphet jogviszonyba. A képvisleti jogosultság azonban alapvetően az államok belső jogában rendezett kérdés. Az államok képvisleti jogát a nemzetközi jogban általános érvénnyel csak a szerződések jogáról szóló Bécsben kötött egyezmény tartalmazza.⁵ Az adott jogcselekmény megítélésének egyik feltétele, hogy a fellépő személyek általában a meghatalmazással tegyék felismerhetővé, hogy az állam megbízásából cselekszenek. Erre a problémára a külképviseletek által kötött szerződések tekintetében visszatérnénk, de már most megjegyeznénk, hogy nem a par excellence nemzetközi szerződések jelentik a tényleges gyakorlati problémát, hanem azok a legáltalánosabb polgári jogi jogügyletek, amelyek során a képvisleti jogosultság önmagában is nehezen ismerhető fel.

A kérdéseket felvető második terület az állam fogalmának⁶ megtisztítása az olyan jogi személyektől, melyek kiterjesztett értelemben részei ugyan az államnak, de nem azonosak vele. Ezek immunitását a nemzetközi jog tagadja, különösen az állam tulajdonában lévő, alapvetően gazdasági tevékenységet folytató önálló jogi személyek esetében.⁷ Vannak azonban vélemények és bírósági döntvények, amelyek még az önálló, de bizonyos értelemben „állami” jogi személyek esetében is megvizsgálhatónak tartják azt, hogy a kérdéses cselekmény milyen jellegű-

nek minősíthető.⁸ A problémakör szűkítése érdekében nem foglalkozunk részletesen a joghatóság alóli mentesség speciális kérdéseivel, így az ingatlanok tekintetében fennálló dologi jogi igényekkel, az alávetéssel és a viszonkeresetekkel, valamint az ezekből eredő végrehajtási igényekkel.

3. Igaz, hogy az államok immunitása a nemzetközi jog alapelve, mégis eltérő válaszok születtek annak megítélésére, hogy ez az elv a konkrét és egyes jogcselekmények tekintetében valóban milyen terjedelemben érvényesül. Az első világháborúig az abszolút immunitás elve⁹ érvényesült, ami azt jelentette, hogy az állam és szervei semmiképpen nem voltak külföldi bíróság joghatósága alá vethetők. Az államok azonban egyre nagyobb mértékben vettek részt a kereskedelembe és felmerült a kérdés, hogy a felségjogaikból eredő cselekményeik (acta iure imperii) mellett a kereskedelmi cselekményeikért (acta iure gestionis) is kivonhatják-e magukat a másik állam joghatósága alól. A nemzetközi jog általános fejlődése – a nemzetközi jogon kívül eső okok következtében – azt eredményezte, hogy ma már általános a relatív vagy restriktív immunitás elve. Az abszolút immunitás a szuverenitás részeként alakult ki. Az az elv, hogy szuverén más szuverén felett nem rendelkezik imperiummal, az utóbbi évtizedekben megváltozott. A modern polgári állam beavatkozik a gazdasági viszonyokba, nagymértékben részt vesz nemcsak a közjogi, hanem a polgári jogi jogviszonyokban is. Ennek következtében megnőtt az olyan jogviták száma melyek magánjogi jogviszonyokból erednek, azaz az állam az egy magánjogi értelemben felfogott fellelő változott.

A kérdéskör nemzetközi jogi feltételeinek vizsgálatát úgy foglalhatjuk össze, hogy a hetvenes évekre befejeződött a nemzetközi jogban az a paradigmaváltás, amellyel a kérdés „abszolút” vagy „relatív” eldöntését a nemzeti nemzetközi magánjogok kompetenciájába utalta. Az újabb nézetek szerint az államot nem illeti meg az immunitás, amennyiben nem közjogi (iure imperii), hanem olyan polgári jogi vagy kereskedelmi jogi funkcióban (iure gestionis) jár el, amely általában a polgári jogi, illetve kereskedelmi jogi alanyok tevékenységét jellemzi. Ezzel megnyílt a lehetőség, hogy a jogviszony faja szerinti jog (lex causae) jogát lehessen alkalmazni, azaz nem feltétlenül az érintett álla-

4. USA. Foreign Sovereign Immunities Act. 1976. Egyesült Királyság State Immunity Act. 1978

5. 1987. évi 12. törvényerejű rendelet a szerződések jogáról szóló, Bécsben az 1969. évi május hó 23. napján kelt szerződés kihirdetéséről. (7. Cikk Meghatalmazás.)

6. Az államot azonban a nemzetközi jog nem definiálja „hanem azt a talált fogalomnagyságban használja.” ld.: Kinnich Otto. Einführung in das Völkerrecht. Tübingen. 1992. 128. o. A nemzetközi jogban az államnak nemzetközi jogi értelemben vett ismérvei vannak.

7. ld.: részletesen Mádl-Vékás: Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. Bp. 1992. 184-191. oldalak. A Frankfurti felbontási bíróság az Iráni Nemzeti Olajtársaság elleni perben 1981-ben kimondta, hogy „A külföldi állam gazdasági vállalkozásai, amelyeknek az önálló jogi személyiséget biztosít, nem élveznek immunitást.”

8. Így például az US District Court, S.D. New-York 1978-ban a Tass szovjet hírugynökséget egy becsületsértési perben az FSIA 1603 §-a alá esőnek azaz Szuverénnek minősítette. Ez a megközelítés két eltérő szemléletmódból fakad. Vagy a jogalany tekintetében minősítünk, vagy annak tekintetében, hogy milyen jellegű a jogalany cselekménye.

9. Az abszolút immunitás elméletét képviselték a volt szocialista országok voltak. A témával és annak elméleti megalapozásával részletesen foglalkozik Ustor Endre: Diplomáciai kapcsolatok joga. c. művében. 324-327. A funkcionális immunitás érvrendszerének kritikájával kevésbé foglalkozik, cáfolatául csupán azt mondja, hogy „a szocialista jogfelfogás részére elfogadhatatlan, mert ellentétben áll az állami szuverenitás tiszteletben tartásának az elvével.”

mét, és a jogvitát más fórum alá is lehessen vetni, mint az érintett állam bírósága. Létrejött tehát a nemzetközi jogban a relatív, restriktív vagy az ún. funkcionális¹⁰ immunitás tana.

II.

A diplomáciai és konzuli képviselők mentességei és az állam immunitása

1. A diplomáciai és konzuli képviselőket és a képviselők személyzetét a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően kivételes és kedvezményezett jogállás illeti meg. Ezt a megkülönböztetett jogállást kifejező kiváltságok és mentességek eredetileg, a történelmi múltban, nem a képviselőket, hanem elsősorban a követet vagy a konzult illeték meg, azaz személyre szólóak voltak. Egy hosszabb jogfejlődés eredményeként jött létre az a *bécsi egyezményekben* rögzített helyzet, hogy a *képviselő mint szervezeti egység lett a kiváltságok és mentességek alapvető jogosultja*. Tartalmuk tekintetében ezek a kiváltságok és a mentességek, a gyakorlatban semmiféle gondot nem jelentenek. A BKE és a BDE egyértelmű és viszonylag pontos meghatározásokat ad a kiváltságok és mentességek mértékéről és terjedelméről. A kiváltságokról és mentességekről a később kodifikált BKE szisztematikusabb formában rendelkezik, mivel tagolásában (címeiben) különválasztja a képviselőkre mint szervezeti egységre és a személyzetre vonatkozó kiváltságokat és mentességeket. Fontos kiemelni, hogy az egyezmény (BKE) második fejezetének első része ugyan részletesen felsorolja a képviselőre vonatkozó könnyítéseket, kiváltságokat és mentességeket¹¹ azonban ezek között nem szerepel a joghatóság alóli mentesség. Hasonló eredményre jutunk a BDE elemzésével is. A BDE-ben az angol „privilege” és „immunity” fogalmakat a szakirodalom a következőképpen értelmezi: a „privilege” azaz „kiváltság” egy a törvények vagy más jogszabályok által előírt terhek vagy kötelezettségek alóli mentességet jelent. Az „immunity” azaz „mentesség” inkább egy alapvetően eljárásjogi kategória amely a *fogadó állam bírósági és közigazgatási szerveinek végrehajtási és eljárásjogi szabályai alóli*

mentességet jelenti, amelyekkel ezek a szervek az anyagi jogszabályok érvényesülését megvalósítják.¹² A kiváltság és mentesség fogalma értelmezési gondja azonban nem változtatnak azon a végeredményen, hogy a fenti bécsi egyezmények ugyan tartalmazznak a külképviseletekre vonatkozó immunitási elemeket, azaz mentességeket, *de nem tartalmazznak a fogadó állam joghatósága alóli mentességet*.¹³

2. Fontos azonban, hogy a BDE és a BKE rendelkezései általában nem jelentik az államok azon kötelezettségét, hogy az egyezmény alapján automatikusan a mentességek biztosítására lennének kötelezve. A BKE 72. cikkének rendelkezéseit¹⁴ és a BDE 47. cikkének szabályait az államok a diplomáciai gyakorlatban általában úgy értelmezik, hogy a *viszonosság* figyelembevételével biztosítják a konkrét mentességek terjedelmét. Nem véletlen, hogy a nemzetközi jog művelőinek nagy része a viszonosságot a nemzetközi jog általában érvényesülő alapelvének tartja.¹⁵ A diplomáciai és konzuli kapcsolatok jogában a viszonosságnak még ennél az általános megállapításnál is fontosabb jelentősége van. A diplomáciai gyakorlatban a viszonosság hasonló funkciót tölt be, mint a belső jogokban a bírói gyakorlat. A viszonosságon keresztül értelmeződnek, alakulnak, csiszolódnak és telítődnek meg tartalommal a BDE-ben és a BKE-ben megfogalmazott generálklauzulák.

A *külképviseletek perjogi immunitása*, azaz a polgári joghatóság alóli mentessége, a külképviseletek által kötött polgári jogi szerződések, valamint az ezekből eredő jogviták tekintetében nem kerül alkalmazásra. Az a nézet, amely szerint a bécsi egyezmények a külképviseletek tekintetében is a funkcionális immunitást biztosítának feltételezhetően pontatlan interpretáción alapulnak.¹⁶ Ennek a félreértésnek az a magyarázata, hogy a külképviseletek, akár diplomáciai akár konzuli képviselőkről van szó nem önálló jogi személyek.¹⁷ Ez okból *jogszerzésük és perjogi jogállásuk tekintetében a hivatkozott bécsi egyezmények nem kerülnek alkalmazásra*, mivel nem a képviselők, hanem a *küldő államok a jogviszonyok alanyai*. Nem véletlen tehát, hogy az „üzletelő állam” kérdése, ezen az áttételen keresztül a fordul leggyakrabban elő a nemzetközi jogi irodalomban

10 A funkcionális immunitás fogalma több értelemben használt, attól függően, hogy milyen jogalanyhoz kapcsolódik a funkcionális jelző. Így például a BKE-ben a konzuli tisztviselők büntető joghatóság alóli mentességét nevezik funkcionális immunitásnak, mivel az a diplomataaktól eltérően csak abban az esetben áll fenn, ha a bűncselekmény elkövetése során az érintett személy hivatli működése során járt el.

11 BKE 28-39. cikk

12 ld: Satow s Guide to Diplomatic Practice. London 1979. 120. Véleményünk szerint a mentesség nem csak eljárásjogi, hanem anyagi jogi kategória is.

13 A bécsi egyezmények és a joghatóság alóli mentesség összefüggéseire a német alkotmánybírósági ítéletek ismertetésénél térünk vissza.

14 „Nem tekinthető hátrányos megkülönböztetésnek, ha a fogadó állam azért alkalmazza az egyezmény egyes rendelkezéseit megszorítóan, mivel a küldő államban lévő saját konzuli képviselőjével szemben a küldő állam ugyancsak megszorítóan alkalmazza.”

15 ld: Kimmich Otto: Einführung in das Völkerrecht. 1993. Tübingen. 44., továbbá Verdross-Simma: *Universelles Völkerrecht*. 1984. Berlin. „A viszonosság (reciprocitás) alkotja a bona fides mellett azt az második oszlopot, amin a nemzetközi jog nyugszik.”. 49.

16 ld: Mádly-Vékás: Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. Bp.1992. 175. A funkcionális immunitás a bécsi egyezményekben ugyanis a személyzet tekintetében érvényesül, és nem a képviselőt illetve a „szervek” vonatkozásában.

17 Bár nem rendelkezünk erre vonatkozó pozitív ismerettel, az nem zárható ki, hogy egy állam belső joga a külképviseletet önálló jogi személynek tekintse. Ebben az esetben feltételezhetően mégis csak a jogcselekmény jellege alapján kellene dönteni.

és a bírósági döntvényekben.¹⁸ Példaként említenénk a külképviseletek által kötött lakás és irodabérleti szerződéseket, a helyi alkalmazottakkal kötött munkaszerződéseket, az ingatlanok megszerzése tárgyában kötött szerződéseket, vagy azokat a közüzemi szerződéseket amelyek az áram, víz vagy távközlés szolgáltatására vonatkoznak.

3. Ha a külképviseletek által kötött szerződések nagy számát tekintjük nyilvánvaló az a tény, hogy az állam a külképviseletei által kötött szerződésekkel lép elsősorban kereskedelmi és polgári jogviszonyokba. Nem lebecsülve az állami vállalatok problematikáját, valamint az állam közvetlen gazdasági szerepvállalásából eredő gondokat, azt az álláspontot képviselhetjük, hogy az abszolút immunitás fellazulására zömmel erre a jogterületre eső problémák megoldhatatlansága miatt került sor. Végezetül a tárgyalt témához kapcsolódik a képviseleti jog kérdése is. Kétségtelenül *bizarr helyzetet teremt*, hogy a *nagykövet* vagy a *konzul* vagy a külképviselet más tagjának „*szerződéskötésével*”, amely gyakran egy *leghétköznapibb jogügyletet takar*, az állam kerül *polgári jogviszonyba*. Különösen érdekes ez a kérdés, mivel nemzetközi jogi értelemben a külképviselet képviseleti jogosultsága a lehető legtagább értelemben került megfogalmazásra.¹⁹ A konzuli tisztviselők képviseleti jogosultsága pedig még az állampolgáraink tekintetében is egyes esetekben *ex lege* került rögzítésre.²⁰ Mindezekből az a következtetés vonható le, hogy a nemzetközi szerződésekkel ellentétben a *polgári jogügyletek esetében a képviseleti jogosultság* a gyakorlati életben *nem tisztázott jogfogalom*. Általánosabb az az álláspont, hogy a BDE képviseleti jogosultság fogalma inkább reprezentatív értelemben felfogott képviseletet jelent, és a fogadó állam belső joga az, amely meghatározza hogy mely jogügyletekhez szükséges külön meghatalmazás. Az ingatlantulajdon megszerzése általában ilyen jogügylet. Ennek ellenére az álképviselet problémája nem zárható ki, hiszen a magyar gyakorlatban is előfordult, hogy egy nagykövet az őt küldő állam kifejezett engedélye nélkül eladta a külképviselet ingatlanát.

Megállapíthatjuk, hogy a *diplomáciai és konzuli kapcsolatok jogi szabályozása nem foglalkozik a képviselet mint szervezeti egység polgári joghatóság alóli mentességével, hanem ezt a problémát az állam immunitásának kérdéskörébe és ezzel a nemzetközi magánjogok kompetenciájába utalja*.

III.

Paradigmaváltás a nemzetközi magánjogokban

A nemzetközi jog fenti fejlődése a probléma logikai megközelítésének rendjét tükrözi. A jogfejlődés természetes motorja a nemzetközi magánjogok bírósági döntvényeken keresztüli jogfejlődése, s végül ezek eredményeinek kodifikálása volt. Ezt a folyamatot a nemzetközi jog elmélete csak nagy vonakodással követte. Ennek a teremtő fejlődésnek teljes bemutatása azonban meghaladná ezen tanulmány kereteit. Ez okból önkényesen válogatva két bírósági döntvényt, egy nemzetközi szerződést és két nemzeti törvényt mutatok be részletesen, melyek alkalmasak a változások érzékeltetésére.

1. Bírósági döntvények

Az állam abszolút immunitásának elméletét elsősorban megkérdőjelező és fellazító instrumentáriumok a bírósági döntvények voltak. Úttörő jelentőségű volta belga, az olasz valamint az osztrák,²¹ a svájci és a német²² bírói gyakorlat, bár az amerikai²³ és az angol joggyakorlatban is találunk előzményeket.²⁴

I.1. A Német Szövetségi Köztársaság Szövetségi Alkotmánybírósága két fontos határozatában foglalkozott az állam immunitásának kérdéseivel. Az első, 1962. október 30-án hozott döntés a Salzdetfurti Egyesült Kálíművek Rt. c/a Jugoszláv Szövetségi Szocialista Köztársaság ügyben a bíróság megállapította, hogy „A nemzetközi jognak egy (olyan) szabálya, mely szerint egy külföldi állam ellen a követség épületével kapcsolatban benyújtott kereset a hazai joghatóság alól minden esetben ki lenne zárva, nem része a szövetségi jognak. A külföldi állam ellen benyújtott kereset, amely a tulajdonának telekkönyvi helyreigazítására irányul a nemzetközi jog általános szabályai szerint a német joghatóság alól nincs kizárva.”²⁵

Kétségtelen, hogy a *restriktív immunitás elve* már *ebben az ítéletben is teljes terjedelmében megalapozást nyert*. A benyújtott kereset jellegére tekintettel döntés témánk szempontjából nem feltétlenül tűnhet általános érvényűnek, mivel az egy idegen állam Németországban bejegyzett ingatlantulajdonára vonatkozott. Ennek az ítéletnek is jelentőséget kell tulajdonítanunk mivel magyarázatot ad az 1961-es bécsi egyezmény általánosabb

18 Az állam fogalma a nemzetközi jogban nem az alkotmányjogi értelemben felfogott államot jelenti, hanem gyűjtőfogalma a különféle kompetenciákkal felruházott államhatalmi és államigazgatási szerveknek.

19 A BDE 3. Cikk-e szerint 1. A diplomáciai képviselet feladatköre - egyebek között - a következőkből áll: a) képviseli a küldő államot a fogadó államban.

20 A BKE 5. cikk i) pontja szerint a konzuli tisztviselők feladata „a fogadó államban hatályban levő gyakorlat és eljárási szabályok figyelembevételével a küldő állam honosainak képviselete vagy megfelelő képviseletük biztosítását szolgáló intézkedések tétele a fogadó állam bíróságai vagy más hatóságai előtt”

21 Hoffmann c/a Dralle ügyben az osztrák legfelsőbb Törvényszék által 1950. május 10-én hozott ítélet. Id: ÖZöfFR. 1952. 4. sz.

22 A szövetségi alkotmánybíróság 1962-es döntése a követségi épület exterritorialitásáról, 1963-as döntése az Iráni követség ügyben.

23 US Supreme Court. 1976. május.24. Alfred Dunhill v. The Republic of Cuba.

24 Id: Verdross-Simma: Universelles Völkerrecht. 1984. Berlin. 770.

25 BVerfGE 15,25

mentesség fogalmának és az állam joghatóság alóli mentességének (immunitásának) bizonyos összefüggéseire. A bíróság vizsgálta azt a kérdést is, hogy a keresetlevél ellentmond-e a fenti egyezmény 22. cikkének rendelkezéseinek, amely szerint a követségek épületei sérthetatlenséget élveznek, azaz az egyezményben megfogalmazott sérthetatlenség fogalom jelenti-e a polgári joghatóság alóli mentességet is. A bíróság szerint: „Az egyezmény 22. cikke csupán azt határozza meg, hogy a külföldi követségek épületei sérthetetlenek és minden átkutatás, elkobzás, zár alá vétel vagy végrehajtás alól mentesülnek. Ezáltal azonban csak az olyan intézkedések kizártak, amelyek a külföldi missziókat ingatlan használatát közvetlenül érinthetnék. Márpedig a telek-önnyvi helyreigazítási per nem ilyen jellegű, tehát a kérdéses cikk nem jelenti a joghatóság teljes kizárását.”²⁶ Ebből következik az az általánosítható álláspont is, hogy abban az esetben, ha a per tárgya olyan jellegű, hogy az a követség sérthetatlenségébe ütközne, nem a joghatóság hiánya miatt kell a bíróságnak elutasító döntést hoznia, hanem mert a kereset közvetlenül egy nemzetközi szerződésbe ütközik. Levonható az az általános következtetés is, hogy ugyan a BDE nem tartalmazza az állam immunitásának szabályait, illetve a külképviseletek joghatóság alóli mentességét, a bíróságoknak az ítélkezési gyakorlatukban mégis figyelembe venni annak rendelkezéseit.²⁷ Ennek módja az, hogy esetről esetre, a konkrét jogvita elemzésével kell megállapítani, hogy a keresetnek a hivatkozott egyezmény valamely mentességet biztosító szabályába ütközése megállapítható vagy sem. A döntés egy dologi hatályú „in rem” ügyben foglalt állást és nyitva maradt az, hogy hogyan áll a helyzet a szerződéses jogviszonyokból keletkezett igények tekintetében.

1.2. Ezért volt jóval nagyobb jelentősége az Alkotmánybíróság 1963. április 30-án hozott határozatának, melynek annak tartalmát és indoklását részletesebben ismertetnénk.

Az ügyben egy német cég keresetet nyújtott be az Iráni Császárság ellen, mivel az nem fizette ki a nagykövét által megrendelt és a követségi épületben elvégzett fűtőszerezési munkák árát. A Bíróság határozatában a következőket állapította meg:

a) Egy (olyan) szabálya a nemzetközi jognak, mely szerint egy kereset benyújtása egy külföldi állam ellen tekintettel az állam nem felségjogból eredő tevékenységére a belföldi joghatóság alól ki lenne zárva, nem része a szövetségi jognak.

b) A nem felségjogból és a felségjogból eredő állami tevékenység közötti megkülönböztetésére az állami cselekvés jellege az irányadó.

c) A felségjogból eredő és a nem felségjogból eredő tevékenység minősítése alapvetően a nemzeti jog alkalmazásával döntendő el.

A bíróság döntését a következőkkel indokolta.

Az abszolút immunitás szabálya akkor lenne része a nemzetközi jognak ha az államok nagy része azt, függetlenül az NSZK-tól, alkalmazná. Egy ilyen általánosan elismert szabálynak a nemzetközi szokásjogba kellene tartozni, mivel nemzetközi szerződésben rögzített szabályok ebben a kérdésben hiányoznak. Ugyancsak hiányoznak a nemzetközi jognak azok a szabályai is, ideértve a szokásjogot is, amelyek az állam immunitásának terjedelmével foglalkoznának. *Az első világháborúig az államok gyakorlata úgy a felségjogokból eredő mint a nem felségjogi aktusok tekintetében, egyértelműen a korlátozás mentes immunitás irányába mutatott.* Azóta azonban az állami immunitás „zsugorodni” kezdett. Az államok gazdasági tevékenységének növekedése, különösen ennek kiterjedése az állami kereskedelemre arra engedtek következtetni, hogy az *acta iure questionis* az állami immunitásból kikerült. Szükségessé vált, hogy az egyének egyre nagyobb mértékben ne csak saját államukkal szemben részesüljenek bírósági jogvédelemben, hanem az idegen államokkal szemben is. Az utóbbi évtizedekben ezért az a gyakorlat alakult ki, hogy az államok többsége tudatában jogi kötelezettségeinek már nem ismeri el azt, hogy a külföldi állam a nem felségjogokból eredő tevékenységéért a belföldi bíróságok joghatósága alól ki lenne véve.

Az államok által folytatott szokásjog, alapvetően a bíróságai gyakorlatából ismerhető meg. A kérdés további aspektusa a kodifikációs kísérletekből, valamint a nemzetközi jog elismert művelőinek álláspontjából ismerhető meg.

A bíróságok gyakorlatának áttekintése során a bíróság a következő megállapítást tette. A legtöbb állam bírósága, így mindenekelőtt az olasz, a belga, a svájci, az osztrák, a francia, a görög, az egyiptomi és a jordán, egyértelműen a korlátozott immunitás álláspontján áll. A német bírósági gyakorlatból a szűkítési tendencia állapítható meg. Ezzel szemben az angol, az USA,²⁸ japán és a Fülöp-szigeti valamint a kelet-európai államok bírósági gyakorlata egyértelműen az abszolút immunitást képviseli.

A nemzetközi jog kétoldalú és többoldalú szerződéseinek vizsgálata ugyancsak azt az előfeltevést erősíti meg, hogy a nemzetközi jog általános elvei csak a *iure imperii* tekintetében biztosítják az államoknak mentességét. Így például az első világháborút követő Párizs környéki szerződésekben a legyőzött államok kormányának előírták, hogy a nemzetközi kereskedelembe való részvételük esetén a szuverén előjogok nem illetik meg őket. Az

²⁶ BVerfGE 15,2

²⁷ Ezt az elvet egyebekben a Szövetségi Alkotmánybíróság 1977. dec.13-án kelt ítéletében megerősítette, amikor a felperes a Fülöp Szigetek bonni nagykövetségének számlájára kért végrehajtást. A bíróság a végrehajtást azon az alapon utasította el, hogy a követség számlája tekintetében annak „funkcióját” újra kell vizsgálni és ez okból a végrehajtás már a BDE-be ütközne.

²⁸ Ez a megállapítás az ítélethozatal időpontjára vonatkozik.

1926-ban „Az állami hajók immunitásáról” szóló brüsszeli egyezményben az állami kereskedelmi hajók jogállását a magánkézben lévő hajók jogállásával azonosan állapították meg. Ezt az 1958-as genfi tengerjogi konferencia is megerősítette. Ezeknek az egyezményeknek a rendelkezései egybeesnek a korlátozott állami immunitás elveivel.

A BDE 31. cikkének egy bekezdése sem kapcsolható az állami immunitáshoz. A hivatkozott cikk „*a diplomaták személyes immunitását rendezi. Ez az immunitás azonban terjedelmében különbözik az államok immunitásától, általában szélesebb a terjedelme.*” Ez okból alapvetően a diplomáciai immunitás tartalmához nem kapcsolható az állami immunitás.²⁹

A Népszövetség és az ENSZ kodifikációs kísérletei sem erősítik meg az abszolút immunitás gyakorlatát. „Ezek sokkal inkább azt erősítik meg, hogy az államok csupán felségjogaik gyakorlásával kapcsolatos cselekményeikért igényelhetik az immunitást.”³⁰

A restriktív immunitás elméletét három nem hivatalos nemzetközi jogi szervezet is megerősítette. A Harvard Law School tervezete 1932-ből, az ILA luzerni 45. ülésén 1952-ben elfogadott állásfoglalás, valamint az Institut de Droit International 1952 sienai ülésén illetve az 1954-es Aix-en-Provence-i ülésén elfogadott záródokumentum.

Végül a nemzetközi jog tudományának általános álláspontja is a restriktív immunitás tanát támasztja alá. „Az abszolút állami immunitás alátámasztása csak a kommunista országok irodalmában található.”

Bár az is a nemzetközi jog általános elveihez tartozik, hogy az államok a felségjogaik gyakorlásával kapcsolatos aktusaik során az immunitással rendelkeznek, de „nehéz a felségjogokkal kapcsolatos és a nem-felsőjogokkal kapcsolatos állami tevékenységet elhatárolni egymástól.” Ez azonban nem lehet ok arra, hogy ezt a különbségtételt feladjuk.

„Az elhatárolást a felségjogi és a nem felségjogi állami tevékenység között között nem lehet az állami tevékenység célja valamint aszerint megállapítani, hogy ez a tevékenység az állam felségjogaiból eredő feladataival felismerhető összefüggésben áll-e. Ugyanis végső soron az állam tevékenysége, ha nem is egészében, de legalább legnagyobb részében felségjogi célokat és feladatokat szolgál és ezzel mindig felismerhető összefüggésben áll. Ugyanígy nem függhet a megkülönböztetés attól, hogy az állam üzleti tevékenységet folytat-e. Az állam üzleti tevékenysége nem lényege szerint határolódik el az egyéb nem felségjogi tevékenységektől. Az *irányadó különbség a iure imperii és a iure questionis aktusok között csak az állami cselekvés természete, vagy a keletkezett*

jogviszonyok természete lehet, de nem az állami cselekvés motívuma vagy célja. Ez attól függ, hogy egy állam a rendelkezésére álló felségjog gyakorlása során közjogi, vagy mint egy magánszemély magánjogiilag tevékenykedik.”³¹

Ami az állami tevékenység minősítését illeti „alapvetően a nemzeti jogot kell alkalmazni” mivel a nemzetközi jog legalább is alapjaiban nem tartalmaz kritériumokat az elhatárolásra. „Az a nemzetközi jogi szabály, amely szerint a külföldi államok felségjogaik gyakorlásából eredő tevékenységükkel kapcsolatban a belföldi bíróságok joghatósága alól mentessek, nem lesz tartalom nélküli és nem veszti el jogi norma jellegét azáltal, hogy a *iure imperii* és a *iure questionis* aktusok elhatárolására alapvetően a nemzeti jog az irányadó.” Nem szokatlan ugyanis, hogy a nemzetközi jog normái a nemzeti jogokra utalnak vissza. Így például az állampolgárság nemzetközi jogi normáiból az államoknak különféle jogai és kötelezettségei keletkeznek. Az állampolgárság megszerzését vagy elvesztését azonban a nemzeti jog határozza meg. Ilyen értelemben a nemzetközi jog megnyitja a lehetőséget, hogy a nemzeti jogok annak megfelelő alakításával szabadon kialakíthatják az aktusok elhatárolásának kritériumait. A nemzeti jog esetleges visszaélészerű alakításának azonban határt szab a nemzetközi jog általános elvének a *bona fides*-nek alkalmazása. Ez azt jelenti, hogy az aktusok minősítésnek határt szab a nemzetközi jog és nem lehet a felségjogok gyakorlásának köréből olyan tevékenységeket kivonni, ami az államok jelentős többsége által az állami főhatalom eredeti és szoros értelméhez kapcsolódik. „Ehhez az általánosan elismert felségjogi tevékenységi körhöz tartozik a katonai és külügyi hatalom gyakorlása, a törvényhozás, a rendőri hatalom gyakorlása, és a jogszolgáltatás.” Ennyiben tehát a nemzeti jogok minősítési gyakorlatának nemzetközi jogi korlátai vannak.

Mindezekre tekintettel a bíróság úgy döntött, hogy a *követségi épületben végzett javítási munkák elvégzésére kötött polgári jogi szerződés nem tartozik az állami felségaktusok körébe.* „A diplomáciai képviselők mentességének kérdése az eldöntendő ügyben nem játszik szerepet. A német joghatóság gyakorlása a diplomáciai mentességeket és előjogokat nem érinti.”³²

A döntésben a számunkra a legértékesebb az, hogy hogyan kíséri meg az alkotmánybíróság a kétféle állami aktus egymástól való elhatárolását.

A Szövetségi Alkotmánybíróság abban a kérdésben is állást foglalt, hogy az állami felségaktus és a kereskedelmi tevékenység minősítése a bíróság joga alapján történik. Ezt más európai bírósági döntvények is megerősítették.³³

29 BVerfGE 16,29.

30 BVerfGE 16,29.

31 BVerfGE 16,29.

32 BVerfGE 16,29.

33 ld.: Verdross-Simma: Universelles Völkerrecht. 1984. Berlin. 768. 28. lábjegyzet.

2. A bázeli egyezmény

A számtalan nemzetközi jogi kodifikációs kísérlet és kezdeményezés közül³⁴ kiemelkedik az 1972. május 16-án Bazelben, az állami immunitásról kötött európai egyezmény.³⁵ Az egyezmény első fejezete a joghatóság alóli mentességet, második fejezete az eljárási szabályokat, harmadik a döntések joghatóságait tartalmazza. A IV-VI. fejezetek fenntartásokat, általános és záró rendelkezéseket tartalmaznak. Az egyezmény alapgondolata az, hogy a szerződéses államok egymás közötti viszonylatukban a szerződésben meghatározott eljárási jogi és anyagi jogi tényállásokban lemondanak a joghatóság alóli mentességről. Ezek a tényállások a következők:

- Az aktív, felperesi perlés, illetve beavatkozás valamint a viszontkereset esetei (1. cikk).³⁶

- Az alávetés esetei (2.cikk).

- Ha az állam a per „főtárgyában” érdemben perbebozósított (3.cikk).

- Ha az eljárás az állam kötelezettségének teljesítésével függ össze és a teljesítés helye a bíróság székhelye szerinti állam, kivéve ha a szerződést államok között kötötték, vagy írásban másként állapodtak meg, vagy ha a szerződést az állam felségterületén kötötték és a kötelezettség az állam közigazgatási bíróságainak hatáskörébe tartozik (4. cikk).

- Ha a szerződés az állam és egy természetes személy között létrejött munkaszerződés és a munkavégzés helye a bíróság állama, kivéve ha az érintett személy a munkaadó állampolgára, vagy ha az érintett személy a szerződés megkötésének időpontjában sem állampolgára, sem szokásos tartózkodási helye a bíróság államában nem volt, vagy ha a szerződő felek írásban másként állapodtak meg (5. cikk).

- Ha az állam egy vagy több magánszeméllyel együtt társaságban, egyesületben vagy más jogi személyben részes, és annak székhelye a bíróság államában van (6.cikk).

- Ha az állam a bíróság államában egy irodát ügynökséget vagy fiókot tart fenn, amely egy magánszemélyhez hasonlóan kereskedelmi üzleti vagy pénzügyi tevékenységet folytat (7. cikk).

- Ha az eljárás szabadalomra, ipari mintára védjegyre és más egyéb szellemi alkotások jogvédelme alá eső jogra vonatkozik (8.cikk).

- Ha az eljárás a bíróság szerinti államban lévő ingatlanra vonatkozik (9. cikk).

- Ha az eljárás egy öröklési vagy ajándékozási ügyben folyik, ingó vagy ingatlan vagyon tekintetében (10. cikk).

- Ha az eljárás személyi vagy tárgyi kártérítésre vonatkozik és a károkozás helye a bíróság államában van, valamint a károkozó a károkozás időpontjában is ebben az államban tartózkodott (11. cikk).

A választottbírói alávetések esetei (12. cikk).

Végül a 14. cikk rendelkezik arról, hogy az egyezmény nem akadályozza meg azokat a bírósági cselekményeket, amelyek a csőd vagy vagyonkezelésből erednek, arra való hivatkozással, hogy a szerződő államnak a vagyonra jogosultsága van.

Jelen tanulmány terjedelmére tekintettel eltekintek az egyezmény további részletes ismertetésétől, mivel a további részek nem az immunitás terjedelmét, hanem az eljárási szabályokat rendezik. Az egyezmény eltérően az ismertetett bírósági döntvényektől, nem a felségaktusok elméleti elhatárolására törekszik, hanem gyakorlati katalógust ad azokról a cselekményekről, amelyek egyértelműen nem felségjogból eredőknek tekintendők. Az alapkoncepció nagy hatást gyakorolt az angolszász kodifikációra is.

3. A kodifikáció

Érdekes módon az angolszász jogrendszerű államok voltak a kodifikáció területén az úttörők. Ennek magyarázata részben a belső jog természetében rejlik amint azt az Egyesült Királyság törvényalkotásánál majd ismertetek.

3.1. Az Egyesült Államok volt az első ország mely törvénybe foglalta a funkcionális immunitás szabályait.³⁷ Az USA-t az Egyesült Királyság követte 1978-ban,³⁸ Kanada is létrehozta saját jogszabályát ugyanezzel a névvel 1982-ben, majd példájukat más országok is követték.³⁹ Az Egyesült Államokban a relatív immunitás elvének megfogalmazására egy Legfelsőbb Bírósági döntésben már 1812-ből találunk példát,⁴⁰ de ez az ötvenes évekig nem vált általánosan elfogadott elméletté. Az Egyesült Államok bíróságai joggyakorlatukban - ugyanúgy mint az Egyesült Királyság - az abszolút immunitás elmélete alapján jártak el.

Az állam egyre növekvő a nemzetközi kereskedelemi szerepe mellett gyakorlati gondként jelentkezett, hogy az angolszász jog méltányossági szemléletével nehezen volt összeegyeztethető, hogy az immunitás az állam és szervezetei számára igazságtalan előnyöket biztosított a ma-

³⁴ Ilyen Például az 1983-as ILC tervezet.

³⁵ Az egyezmény 1976. június 11-től van hatályban. Az egyezmény szövege idézve: Internationales Privat-und Verfahrensrecht. Szerk: Jayme Erik. München. 1994. Az egyezményhez a következő államok csatlakoztak: Belgium, Luxemburg, Hollandia, Ausztria, Svájc, Egyesült Királyság, Ciprus.

³⁶ Ez azonban nem alkalmazható abban az esetben ha az állam a másik állam bírósága előtt folyamatban lévő perben nem vesz részt és később quasi tulajdonjogi igényt érvényesít (13. cikk)

³⁷ Foreign Sovereign Immunities Act of 1976 (FSIA) ld részletesen: Feldman Mark B. The US Foreign Sovereign Immunities Act of 1976 in perspective: a founder's view. ICLQ. 1986.4. Verdross-Simma: Universelles Völkerrecht. 1984. Berlin 764.

³⁸ State Immunity Act

³⁹ Szingapúr, State Immunity Act 1979; Pakisztán, State Immunity Ordinance 1981; Dél-Afrika, State Immunities Act 1981

⁴⁰ The Schooner Exchange v. McFadden, 11 U.S., 7 Branch, 116, 145

gánszektorkkal folytatott ügyleteik során. Az Egyesült Államok jogfejlődésének egyik fő akadályozója a Külügyminisztérium volt, amely végül, a híres 1952 május 19-i „Tate Letter-ben” elfogadta az Európában már gyakorolt formában a relatív immunitás elvét.⁴¹

A jogfejlődés azonban számos problémához vezetett és az elv nem igazán érvényesült. A diplomáciai feszültségek egyre erősödtek ahogy egyre világosabbá vált a tény, hogy a külföldi alperes feletti joghatóság megvalósulása a gyakorlatban nem jelent többet mint egy hajó lefoglalása⁴² vagy egy bankszámla zárata. További frusztrációt jelentett a panaszosok számára amikor az Egyesült Államokkal szemben álló államok részéről az ítélet végrehajtáskor még mindig az abszolút immunitás elvének gyakorlatát fedezték föl.

Az 1960-as években a Külügyminisztérium már arra az álláspontra helyezkedett, hogy az immunitás kérdésében felvetődő vitákban nem őt, hanem a bíróságokat illesse a döntés joga. Az Igazság- és Külügyminisztériumban több mint 10 évig folyt a kodifikációs munka. 1973 elején megérkezett az első tervezet a Kongresszus elé és további bizottsági módosítások után született meg a *Foreign Sovereign Immunities Act of 1976*.

A törvénynek több célkitűzést kellett teljesítenie, így elsősorban az immunitással kapcsolatos ügyek depolitizálását azáltal, hogy az immunitás fogalmának körülhatárolását a Külügyminisztériumról a bíróságokra helyezi át. Nem kevésbé fontos cél volt a relatív immunitás elvének kodifikációja valamint az eljárásjog egységesítése.

A törvény átfogó és kidolgozott szabályrendszert hozott létre az idegen állam, mint peres fél elleni eljárásra a kereset kézbesítésétől az ítélet végrehajtásáig. A legfontosabb kérdés az immunitás alóli kivételek felsorolása. A FSIA 1605. cikkelye alapján véve megfogalmazza a relatív immunitás főszabályát amelyhez a törvényben még tovább kivételt fogalmaztak meg.⁴³ Alapvetően nem biztosított az immunitás a tengeri dologi jogi igények, az ingatlanügyek, a kereskedelmi tevékenység, az Egyesült Államokban történt szerződésen kívüli károkozás, a lemondás esetében, beleértve a választottbíráskodást is és végül a külföldi állam általi kisajátítás eseteiben.

Fontos jellegzetessége a törvénynek, hogy a felségjogból eredő és a nem felségjogi aktusok szétválasztásával alapvetően nem az állam és az ezzel többé kevésbé összefüggő jogi személyek egymástól történő elhatárolására

ra helyezi a fő hangsúlyt, hanem a *iure imperii* és a *iure gestionis* szétválasztására. Képletesen kifejezve a döntő elhatárolást nem vertikálisan, azaz az állam és a vele többé kevésbé lazán összefüggő szervezetei tekintetében, hanem horizontálisan, az ügy karaktere szerint húzza meg. Az USA kodifikációs története számunkra is jelentőséggel bír. Egyrészt rámutat arra a tényre, hogy a Külügyminisztériumok az immunitás kérdéskörében alapvetően szakmai konzervativizmust tanúsítanak és tanúsítottak.⁴⁴ Mindez érthető és elfogadható, hiszen az említett szervek fő feladata elsősorban a külpolitikai konfliktusok minimalizálása.

3.2. Hosszú ideig az *Egyesült Királyság bíróságai is megtagadták a relatív immunitás új elvének alkalmazását*, mely joggyakorlat Angliát a nyugat-európai országoktól egyre növekvő mértékben elszigetelte.

Ez két okra volt visszavezethető. Az első ok a szigorú ragaszkodás a precedensjogi szisztémához. Emiatt az 1970-es években a bíróságok, és a Fellebbviteli Bíróság egyes bírói elismerték ugyan az állam mentessége tekintetében végbement európai jogfejlődés jelentőségét, de a korábbi döntések következtében kötöttek voltak ahhoz a szabályhoz, hogy az abszolút immunitás „maga a nemzetközi jog” amíg a Lordok Háza vagy a törvényhozás az ettől való eltérést ki nem nyilvánítja. A második akadály az okból merült fel ahogy az angol jog a nemzetközi jogot mindig is merev dualista rendszerben kezelte és emiatt a nemzetközi jogban bekövetkezett változás nem tudott az angol belső jogba „befurakodni”.⁴⁵ Végül is a megoldás olyan módon történt, hogy két határkönek tekinthető döntést követően⁴⁶ elfogadásra került a *State Immunity Act 1978* (a továbbiakban: SIA).

Első megközelítésre valószínűleg kicsit furcsának tűnik, hogy a törvény első cikkelyének első bekezdése azt írja, hogy célja „új jogszabályi rendelkezéseket hozni tiszteletben tartva az Egyesült Királyság eljárását az állam által illetve más államok ellen”. Ennek azonban egyedül technikai okai vannak. Az angol törvényhozók ugyanis ugyanúgy mint az Európa Konvenció kodifikátorai könnyebbnek találták felvázolni egy olyan jogszabálycsoportot mely meghatározza a körülményeket melyek fennálltakor az immunitás nem biztosított, mint megállapítani az új alapszabályt, hogy nincs állami immunitás és pozitív módon felsorolni az alapelv alóli kivételeket.

41 A levelet a Külügyminisztérium intézte az Igazságügy-minisztériumhoz, és ez volt a törvény elfogadásáig a bírósági praxis jogalapja. Id: *Verdross-Simma: Universelles Völkerrecht*. 1984. Berlin.. 764.

42 *Mexico v. Hoffmann*, 324 U.S. 30; ex p. Peru, 318 U.S. 578

43 Egy külföldi államot (eltekintve a később felsorolt kivételektől) nem illet meg az immunitás többek között „in any case.. in which the action is based upon a commercial activity carried on in the United States by the foreign state, or upon an act performed in the United States in connection with a commercial activity of the foreign state elsewhere or upon an act outside the territory of the United States in connection with a commercial activity of the foreign state elsewhere and that act causes a direct effect in the United States.” ILM. 15. 1976.1388.

44 Bár nem az állami immunitás kérdéskörében, hanem a konzuli mentességek terjedelmében az NSZK külügyi Hivatala hasonló módon kiterjesztőleg értelmezte a kiváltságok és mentességek terjedelmét.

45 A nemzetközi jogot, illetve a nemzetközi jogszabályt nem tekintette az angol jog részének, amíg a parlament törvénnyel azt nem adaptálja, vagy a Lordok Háza ilyen irányú döntést nem hoz. Ennek az volt az oka, hogy a nemzetközi szerződések megkötésére kizárólag a korona volt jogosult és a parlament, illetve a Lordok Házának közreműködése az adaptálásban biztosította a felülvizsgálatot.

46 *Lord Stephenson in Trentex Trading Corporation Ltd. v Central Bank of Nigeria*, 1977. 1 All England Law Reports, All ER, 881, CA: *The Philippine Admiral*, 1976, 1 All ER 78, PC

Az első cikkely szerint egy idegen szuverén állam általános mentességet élvez az Egyesült Királyság bíróságainak joghatósága alól, hacsak nincs szó a 2-11. cikkelyekben megfogalmazott kivételekről.⁴⁷ Ezek a kivételek a következők: alávetés más állam joghatóságának, az Egyesült Királyság területén teljesített szerződések és kereskedelmi cselekmények, munkaszerződések, személyes és tulajdoni kár, tulajdonjog, birtoklás és tulajdon használata, szabadalmak, védjegy és más szellemi alkotásokból eredő jogviszonyok, jogi személyi tagság, választott bírósághoz, hajóhasználat kereskedelmi célra, általános forgalmi adó és vámilleték.

Az immunitásról előzetes kérdésként kell dönteni mielőtt a bíróság az érdemi kérdésekbe bocsátkozna. Ha az állam egyáltalán nem lép fel az eljárás során, akkor a bíróságnak érvényre kell juttatnia az immunitás elvét, mely az államot automatikusan megilleti a törvény alapján. A fentiek figyelembevételével úgy tűnhet, hogy az állam jobb helyzetben van mint az egyéni felperes, de a kivételek száma és gazdagsága miatt ez a valóságban nem igaz. Az esetek legnagyobb részében a bizonyítási teher a felperesi pozícióban lévő magánfél számára nem jelent túl nehéz feladatot.⁴⁸

Az angol törvényhozó az „állami immunitás” kifejezését használja a „szuverén immunitás” helyett, de *nem csak a szó igazi értelmében vett államok azok*, amelyek jogosultak lehetnek az Egyesült Királyság bíróságainak joghatósága alóli kivételre, hanem a 14. cikkely 1. bekezdése szerint:

bármely az Egyesült Királyságon kívül álló nemzetközösség,

- szuverén vagy más vezetője az államnak közjogi minőségében,

- az állam kormánya,

- az állam minisztériuma,

különálló jogi személyek bizonyos körülmények fennállása esetén.

Az első kérdés elkerülhetetlenül az lesz a bíróság számára amikor állami mentességgel kerül szembe, hogy az alperes állam-e egyáltalán. Egyes esetekben, amikor egy állam kormány szervét perlik, felmerül a probléma, hogy az különálló jogi személyként kezelendő-e vagy sem.

3.3. A funkcionális immunitás alapelveinek a nemzeti törvényhozások általi kidolgozásával kapcsolatban néhány elvet általánosíthatunk. A belső kodifikáció csak akkor járható út, ha megtétele önmérséklettel történik. Ez minimális előfeltétele annak, hogy a kidolgozott jog valóban működőképes legyen. A kodifikátornak tisztában kell lennie azzal, hogy a nemzeti bíróságai előtt álló más államokkal szemben alkalmazott szabályok a későbbiekben esetleg ellenük is, a másik állam bíróságai által alkalmazhatók lesznek. A kodifikáció mint módszer, a nemzetközi jogban és a nemzetközi magánjogban bekövetkezett paradigmaváltás belső jogba történő transzformálása ott indokolt, ahol valamely ok következtében a bíróságok nem férhetnek hozzá más módon a probléma megoldásához. A kodifikáció során az állam nemzetközi jogi értelemben felfogott és alkotmányjogi fogalma közötti ellentmondás feloldása és ezzel összefüggésben az állam fogalmának definiálása megkülönböztetett figyelmet érdemel. Végül eldöntendő az a kérdés, hogy a felségjogból és a nem felségjogból eredő aktusok megkülönböztetésére milyen kodifikációs technika alkalmazása indokolt, azaz mit tekintünk főszabálynak és mit kivételnek.

IV.

Az állam immunitása a magyar nemzetközi magánjogban

1. Nemzetközi Magánjogi Kódexünk⁴⁹ alapvetően az abszolút immunitás koncepcióját tükrözi.⁵⁰ Tény, hogy a

47 Ez a jogszabályi rendelkezés az angol szerzők szerint két kérdést vet fel, nevezetesen azt, hogy az eljárás mely szakaszában kerüljön megállapításra a mentesség létének vagy nem létének kérdése és, hogy kit terhel a bizonyítási kötelezettség. Mindkét kérdés megválaszolásra került a *MacLaine Watson v. Department of Trade and Industry* ügyben. A bizonyítási terhet a felperes kötelezettségeként állapították meg és három indokkal támasztották alá erre konklúziójukat:

– Az első cikkely első bekezdésének szavai alapján az az alapfeltevés, hogy a védekező állam mentességet élvez. Ezáltal az általános eljárási szabályok szerint a felperes terhére esik a bizonyítás.

– Ha az állam egyáltalán nem jelenik meg az eljárás folyamán, akkor a bíróságnak saját indítványára az immunitás elvét kell érvényesítenie. Így hát aligha lenne megfelelő megoldásnak tekinthető, hogy ha az államot terhelné a bizonyítási kötelezettség arra nézve, hogy immunitás illeti ha azt választja, hogy fellép az eljárás során. Ez igencsak riasztó lenne a szuverén állam számára arra nézve, hogy a részvétel mellett döntsön.

– Ahhoz, hogy a felperes az államot egyáltalán perbe hívhassa rögtön egy megfelelő jogesetet kell felmutatnia mely az övéhez hasonló és amelyben az állam relatív immunitása bizonyítást nyert, különben az állam mentessége miatt az eljárásra egyáltalán nem kerülhet sor. ld: *Hockl P. The State Immunity Act 1978 and Interpretation by the english Courts.* ICLQ. 1986.4.

48 ld: *Hockl P. The State Immunity Act 1978 and Interpretation by the english Courts.* ICLQ. 1986.4

49 1979. évi 13.sz. tvr. a nemzetközi magánjogról, mód.:1986. évi IV. tv.

50 A joghatóság kérdésében a kizárólagos joghatóság szabályai az irányadók. Az 55. § szerint „Kizárólag magyar bíróság, vagy más hatóság járhat el d) a magyar állam, magyar államhatalmi vagy államigazgatási szerv elleni eljárásban,

A kizárt joghatóság kérdésében az 56-57. §-ok rendelkeznek. Az 56. § rendelkezése: „Magyar bíróság vagy más hatóság joghatósága – ha ez a törvényerejű rendelet másként nem rendelkezik – kizárt a) külföldi állam, államhatalmi vagy államigazgatási szerv elleni eljárásban, 57. § (1) Külföldi állam, államhatalmi vagy államigazgatási szerv, továbbá Magyarországon diplomáciai képviselőként eljáró, vagy egyébként a joghatóság alól mentes külföldi állampolgár ellen indított eljárásban magyar bíróság vagy más hatóság eljárhat, ha a külföldi állam a mentességről kifejezetten lemondott. (2) A mentességről történt lemondás esetében a magyar bíróság vagy más hatóság joghatósága kiterjed az ugyanabból a jogviszonyból eredő viszonyterületre is. (3) Az ilyen eljárásban hozott külföldi felet marasztaló határozatot csak akkor lehet végrehajtani, ha a külföldi állam a végrehajtás alóli mentességről is kifejezetten lemondott.

Említsre méltó még a tvr 72. § (1), amely szerint „el kell ismerni a külföldi bíróságnak vagy más hatóságnak azt a határozatát, amelyet a magyar állam, államhatalmi vagy államigazgatási szerv, továbbá külföldön diplomáciai képviselőként eljáró vagy egyébként a joghatóság alól mentes magyar állampolgár által vagy ellen külföldön indított eljárásban hozott, feltéve hogy a magyar állam a mentességről kifejezetten lemondott, illetve nemzetközi szerződés vagy viszonyosság esetén a külföldi bíróság vagy más hatóság is eljárhat.”

nemzetközi magánjogi kódexünk megalkotásakor már ismert volt a paradigmaváltás, amely az állam immunitása kérdésében bekövetkezett. Ennek megfelelően kényszerítő erővel jelentkezett, hogy legalább a jogtudomány szintjén a magánjogi tvr. egyértelműnek tűnő szabályai feloldást nyerjenek. A *Mádl-Vékás* szerzőpáros nemzetközi magánjogi tankönyvének már első kiadásában is megkísérelte a *jogfejlődés általános tendenciái és a magyar szabályozás közötti ellentmondás* feloldását.

Mádl a tvr. rendelkezéseit a funkcionális immunitás gyakorolhatósága tekintetében a kódex 6.§-a, azaz a *viszonosság értelmezésével kívánja feloldani*.⁵¹

Gondolatmenetének lényege, hogy a magyar bíróság gyakorlat abból az alapelvből kiindulva, hogy a külföldi bíróságok ítéleteit a 72.§ figyelembevételével a viszonosság alapján el kell ismerni, így azokat is, amelyek a funkcionális immunitás talaján születtek, a viszonosság, mégpedig az alaki viszonosság figyelembevételével, a magyar bíróság is ítélezhetne külállamok fölött.⁵² A kétségtelenül elfogadható okfejtés a magyar bíróságok alkotó jogalakításának valóban impozáns lehetőségét teremthetné meg. Megvalósíthatósága tekintetében azonban erős kétségeink vannak. Ennek indoklására csupán két ellenvetést hoznánk fel.

A jelenleg is hatályos 1973. évi 7. törvényerejű rendelet „a diplomáciai vagy egyéb mentesség esetében szükséges eljárásról” bevezető rendelkezései szerint:

„A Magyar Népköztársaság a nemzetközi jognak megfelelően *mentességekben részesíti az idegen államokat*, kiváltságokat és mentességeket biztosít azok diplomáciai képviselőinek és egyéb megbízottainak. Azt az elvet, hogy az idegen államok is mentességet élveznek a bevezető rész végén megismétli.⁵³ A bíróság vagy más hatóság a törvényerejű rendelet szerint jár el, ha a „polgári vagy államigazgatási ügyben *félként más állam érdekelt*.”

A fent említett esetben a bíróság vagy más hatóság az eljárást - annak bármely szakaszában - hivatalból felfüggeszti.

A bíróság az igazságügyminiszter, más hatóság pedig a felügyeletét ellátó szerv (a továbbiakban együtt: a felügyeletet ellátó szerv) intézkedésére is felfüggeszti az eljárást.

„A bíróság vagy más hatóság *jelentése alapján a mentesség kérdésében a felügyeletet ellátó szerv a külügyminiszterrel egyetértésben határoz*. E határozat a bíróságra vagy más hatóságra kötelező.”

Az idézett tvr.-ből egyértelműen kitűnik, hogy egy hatályos magyar jogszabály az „idegen állam immunitását” alapvetően elismertnek tételezi. Igaz ugyan, hogy ebből nem következik az, hogy az abszolút vagy a relatív immunitás elvét fogadja el a belső jog, azonban ennek a kérdésnek mint praeprocesszualis feltételnek az eldöntését alapvetően közigazgatási útra utalja és végső soron a Külügyminisztérium dönt diszkrecionális jogkörében arról, hogy mi a magyar jog álláspontja az abszolút vagy funkcionális immunitás kérdésében. Bár nem rendelkezünk részletes információval a magyar külügyminisztérium állásfoglalásáról, nem kétséges, hogy az USA külügyminisztériumának joggyakorlatáról írottak szerint a külügyminisztériumok elsősorban nem a felperesi pozícióban lévő állampolgárok vagy jogi személyek részéről igényelhető méltányosságot képviselik.

Nem kevésbé fontos akadály a alkotó joggyakorlat kibontakozásának, hogy a nemzetközi magánjogi ügyekben a bíróságok feletti közigazgatási gyámokodás nem csak az immunitás hanem a viszonosság tekintetében is jogszabályilag rögzített. A nemzetközi magánjogi tvr. fent idézett 6.§ alapján ugyanis a viszonosságról az Igazságügyminiszter ad a bíróságra kötelező nyilatkozatot. Természetesen itt sem vagyunk abban a helyzetben, hogy az Igazságügyminiszter diszkrecionális döntését megjósoljuk. Itt csupán arra az alapvető problémára hívnánk fel a figyelmet, hogy a viszonosságon a nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog nem teljesen ugyanazt a fogalmat érti. A nemzetközi jog értelmében felfogott alaki viszonossággal szemben, amelynek alkalmazását Mádl javasolja, a nemzetközi magánjogban a viszonosság alatt inkább egy ténylegesen működő konkrét gyakorlatot értünk.⁵⁴

2. A magunk részéről a probléma tényleges megoldásának inkább azt tartanánk, ha a nemzetközi magánjogi kódexünk a nemzetközi jogfejlődés eredményeire tekintettel *módosításra kerülne*. Ismerve és feltételezve azonban a magyar törvényhozás nagyfokú visszafogottságát a steril és politikamentes jogi kérdések rendezésével kapcsolatban, közbenső megoldásként szóba jöhetne a *bázeli egyezményhez történő csatlakozás* kérdése is, amellyel legalább is fellazításra kerülhetnének a kódex abszolút immunitásra vonatkozó rendelkezései. Végül megoldást jelenthetne az is, ha az állam immunitása tekintetében a döntési jogosultság a külügyminisztériumtól a bíróságok hatáskörébe kerülne. Ez feltételezi az 1973. évi 7. tvr. érintett, tehát a

51 A viszonosság fogalmáról a 6. § rendelkezik. „(1) A külföldi jog alkalmazása – ha jogszabály másként nem rendelkezik – nem függ a viszonosságtól. (2) Ha a jogszabály a külföldi jog alkalmazását viszonosságtól teszi függővé, a viszonosságot az ellenkező bizonyításig fennállónak kell tekinteni. Ha jogszabály a viszonosság bizonyítását kívánja, a viszonosság fennállásáról az igazságügyminiszter ad a bíróságra más hatóságra kötelező nyilatkozatot.”

52 I: *Mádl-Vékás*. i. m. 180. „Elismerjük tehát a külföldi ítéleteket. Ez pedig a mondottak szerint szinte fogalmilag hozza - a viszonosság innen-ső oldalán - hogy mi is ítélezzünk külállamok fölött, hogy imigyen ők is elismerhessenek (amit egyébként is megtesznek), és hogy így mi is elismerhessünk, akár a viszonossági vélelem nélkül is. bonyolultan, de itt vagyunk a kölcsönösen megengedett funkcionális immunitásnál: a Kódex a 72.§-ban mintegy javallja a funkcionális immunitás viszonossági gyakorlatát.”

53 „A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa annak érdekében, hogy az idegen államokat, azok diplomáciai képviselőit és egyéb megbízottait, valamint a nemzetközi szervezeteket és tisztviselőiket érintő ügyekben a bíróságok és más hatóságok eljárását egységesen szabályozza, a következő törvényerejű rendeletet alkotja:

54 Ennek megfelelően például magyar-német viszonylatban a polgári és kereskedelmi ügyekben a vagyoni ítéletek kölcsönös végrehajtását biztosító „viszonosságot” jegyzékváltással, tehát nemzetközi egyezményen hozták létre.

bíróági út igénybevételét akadályozó rendelkezésének vagy jogszabály-módosítással vagy alkotmánybíróági döntéssel történő hatályon kívül helyezését. Egy ilyen típusú alkotmánybíróági indítvány az Alkotmány 50. § (3) szakaszára tekintettel mindenképpen megalapozható lenne. Kiegészítő szabályként alkalmazható lenne még az Alkotmány 7.§ (1) bekezdése is. Kérdéses természetesen, hogy ez utóbbi cikk azon kitétele, hogy a Magyar Köztársaság jogrendszere „elfogadja a nemzetközi jog általánosan elismert szabályait” nem lenne-e alkalmazható abban az esetben, ha a nemzetközi magánjogi kódex és az alkotmány kollízióját tételeznénk fel, azaz az a magánjogi kódexben megfogalmazott immunitást a nemzetközi jogrendbe ütközőnek tekintenénk. Egy ilyen típusú panasz esetén az alkotmánybíróóság rákényszerülne, hogy az alkotmány és a nemzetközi jog kapcsolata tekintetében a jogelmélet oldaláról többször kifogásolt „homályosságot” feloldja és a viszony tartalmát tovább értelmezze.

Felhasznált irodalom

Feldman, Mark B. The US Foreign Sovereign Immunities Act of 1976 in perspective: a founder's view. ICLQ. 1986

Hockl P. The State Immunity Act 1978 and Interpretation by the english Courts. ICLQ. 1986

Jayme Erik. Internationales Privat-und Verfahrensrecht. Szöveggyűjtemény. München. 1994

Kimmich Otto. Einführung in das Völkerrecht. Tübingen. 1992

Mádl-Vékás: Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. Bp. 1992

Ustor Endre: A diplomáciai kapcsolatok joga. Budapest. 1965.

Verdross-Simma: Universelles Völkerrecht. 1984. Berlin.

Már most megrendelheti a Jogtudományi Közlöny 1999-es évfolyamát!

Egyetemi hallgatóknak
50%-os kedvezményt
adunk!

*Érdeklődjön
a Kiadónál!*

Kiadja a Logod Bt., 1012 Budapest, Logodi u. 49.
Telefon: 214-2453, e-mail: logod@mail.matav.hu

SZEMLE

SZABADFALVI JÓZSEF:

egyetemi docens,
Miskolci Egyetem
(Miskolc)

**Egy derékba tört életmű
margójára: Szabó József
jogbölcseleti munkássága***

I.

Az alábbi tanulmány Szabó József, a méltatlanul elfeledett (a szűkebb szakma számára is meglehetősen ismeretlen) *(szegedi jogászprofesszor)* jogbölcseleti munkásságát kívánja bemutatni életútja főbb állomásainak tükrében. Szabó József annak a rendkívül tehetséges és nagy reményekre jogosító korosztálynak volt az egyik prominens képviselője, amely már a második világháború előtt, túl az egyetemi habilitáción, sokat ígérő akadémiai karrier elé nézett, s akiknek elévülhetetlen érdemei voltak a háborút követő tudományos-szellemi újjáépítésben – ameddig lehetett. Az 1940-es évek legvégén számos kortársához hasonlóan az ő helyzete is ellehetetlenült, s – rövid megszakítással – évtizedeken keresztül élte a belső száműzetés keserű napjait. Csupán életének utolsó éveiben, a megkésett rehabilitációt követően adatott meg számára, hogy rövid időre ismételen bekapcsolódjon a szakmai-intellektuális közéletbe. Próbálkozásai azonban többnyire visszhangtalanok maradtak. A továbbiakban az életrajzi vonatkozások mellett Szabó József jogbölcse-

leti nézeteinek rekonstruálására vállalkozunk. Ennek során – hely szűke miatt – eltekintünk mindazon kérdések tárgyalásától (pl. állambölcseleti, politikaelméleti, filozófiai stb. problémák), melyek a széles értelemben vett jogbölcselethez egyébként hozzátartoznak.

II.

1. Szabó József 1909. április 13-án született Hódmezővásárhelyen, egy a korabeli politikai közéletben aktív szerepet vállaló, újságírással is próbálkozó református tanító és szintén tanító végzettségű anya gyermekeként.¹ A család fő 1915-ben az olasz fronton elesett, így a négygyermekes család igen nehéz anyagi körülmények közé került. A gyermekeket egyedül nevelő édesanya minden tőle telhetőt megtett, hogy gyermekeit taníttassa. Szabó József a neves vásárhelyi református gimnáziumban 1927-ben kitüntetéssel érettségizett és még ugyanebben az évben megkezdte jogi tanulmányait a szegedi Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán. Tanulmányai során érdeklődését a jogbölcselet mellett a közjogi tárgyak keltették fel leginkább. Visszaemlékezésében erről így ír: „A tanári karból hozzám legközelebb Moór Gyula (jogbölcselet) állt, akinek lenyűgöző előadásai és szemináriumai voltak...; továbbá Buza László (nemzetközi jog), Csekey István (politika) és Polner György (magyar alkotmányjog); segítségükkel a közjogi tárgyakat kedveltem meg.”² Szeretett

jogfilozófia professzoráról egy korabeli nekrológban eképp emlékezik: „Moór Gyulának sikerült elérnie azt, hogy írásaiban és előadásaiban, amelyeket a kérlelhetetlen logikával párosult ragyogó stílus jellemez, a realizmus és idealizmus tökéletes összhangba jutott egymással. A jognak a társadalmi hatalom parancsaként való felfogása realista elem tanulmányjaiban; de ezt tökéletesen ellensúlyozza az az idealizmus, amellyel a társadalmat, jogrendet és államot feltétlenül az erkölcsi értékek hatálya alá rendeli, s a végső értékek ezek hordozói: az egyéniség feltétlen tiszteletét nemcsak az egyéni, hanem a társadalmi életben is megköveteli... Róla is elmondhatjuk, amit ő írt tragikusán elhunyt mesterének, Somló Bódognak nekrológjában: életfolyásának alapiránya az igazság folyamatos keresése volt, valami belső szükségyszerűségtől hajtva, nem törődve a következményekkel, melléktekineteket nem ismerve és hogy azok közé a gondolkodók közé tartozott, akik a filozófiát nemcsak átgondolják, hanem át is élik.”³ Ez a néhány sor azért is figyelemre méltó, mert e gondolatok magára a szerzőre is többé-kevésbé illenek, aki a szóban forgó kérdésekről sok szempontból élete végéig hasonlóan gondolkodott.⁴

Szabó József 1932-ben *summa cum laude* minősítésű jog- és államtudományi doktorátust szerzett. A *római kérdés című doktori disszertációjában nemzetközi jogi témát választva a Vatikáni Államról értekezett. Az egyetem befejezését követően ügyvédjelölt lett, majd rövid katonáskodás után 1933 őszétől 1934 ta-*

* E tanulmány az F 019571. sz. OTKA kutatás keretében készült.

1 Szabó József életrajzi vonatkozásáról lásd bővebben: Nagy Endre: Interjú dr. Szabó Józseffal. (Kézirat) ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ Könyvtára, Budapest, (é. n.) 47.; *Liszt László - Zallár Andor* (szerk.): Szegedi egyetemi almanach 1921-1970. Szeged, 1971. 44.; *Szabó József*: Negyven év. In: Ki a káoszból, vissza Európába. Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1993. 13-48.; *Ruszoly József*: Egy élet a jog és az ész szolgálatában. Búcsú Szabó József professzortól. In: Ki a káoszból, vissza Európába. Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1993. 199-204.; Szegedi egyetemi almanach 1921-1995. Hungária, Szeged, 1996. 67.

2 Szabó József: Negyvenhét év. In: Ki a káoszból, vissza Európába. Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1993. 14-15.

3 Szabó József: Moór Gyula emlékezete 1888-1950. Polisz, (1989) 3, 20-21. (E nekrológ érdekessége, hogy eredetileg Horváth Barna neve alatt jelent német nyelven a szerző tudta és beleegyezése nélkül: Julius Moór /1888-1950/. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, 4 /1952/ 4, 385-392.)

4 A halála előtti évben a vele folytatott személyes beszélgetés is erről győzt meg. (a Szerző)

vaszáig Buza László professzor invitálására és segítségével a *bécsi Collegium Hungaricum*-ban töltött két szemeszt. A bécsi egyetemen *nemzetközi jogot és jogbölcseletet hallgatott Alfred Verdross*-tól, akivel később életre szóló kollégális barátságot kötött, sőt annak folyóiratában (*Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*) számos alkalommal publikált.⁵ Valójában itt Bécsben ismerkedett meg a szegedi egyetem jogi karán két évfolyammal lejjebb járó *Bibó Istvánnal*, akivel pályáiba a későbbiekben is sok szempontból hasonlatos volt. Visszaemlékezésében ekképp idézi fel a történeteket: „És ekkor futott össze életünk Bibó Istvánnal is. Mindketten kollégisták voltunk, szobáink egymás mellett voltak. Azonos professzorokat hallgattunk, hasonló német, francia, angol, olasz nyelvoktatásban részesültünk. Német nyelvből az egyetemen vizsgáznunk kellett. Közel egyidőben jelentek meg első tudományos könyveink is, a szegedi egyetem kiadásában. Az enyém: *Danzig nemzetközi jogi helyzete* (1934), az övé: *A szankció kérdése a nemzetközi jogban* (1934).”⁶ Szabó József nyomtatásban elsőként megjelent műve – mint címe is mutatja – a két világháború közötti korszak egyik előszerezett tárgyalat nemzetközi jogi kérdésének összefüggéseit mutatja be.⁷

2. Ausztriából hazatérve nem folytatta az ügyvédjelöltséget, hanem *ösztöndíjas gyakornokként a szegedi jogi kar nemzetközi jogi, közjogi és jogbölcseleti tanszékein tevékenykedett*, illetve az egyesített kari könyvtárat vezette. 1934 tavaszán itt ismerkedett meg *Horváth Barnával*,

aki Moór Gyula szegedi jogbölcseleti tanszékét megörökölve a korabeli neokantiánus felfogás megújításán fáradozott, egy sajátos „szinoptikus” vagy más vonatkozásban „eljárási jogelmélet”-nek nevezett szemléletmód kidolgozásával. Az angolszász jogtudomány hatásait tükröző jogelméleti megközelítés Szabó József tetszését igen hamar kiváltotta: „Ez volt az az idő, amikor nálunk is kezdtek felfigyelni a német és francia tudomány mellett az angol és amerikai tudományra. Ez a szemléletváltás rokonszenvesnek látszott.”⁸

Horváth Barna személyes kisugárzása nem maradt hatás nélkül. Ő volt az egyetlen korabeli magyar jogfilozófus, akinek voltak „tanítványai”. 1944/45 fordulóján kelt visszaemlékezésében így ír a vonzáskörébe került ifjú kollégákról: „... legkedvesebb kalandom a legjobb hallgatók kiválasztása és nevelése volt. Három rendkívüli tehetségű tanítványom volt: Vas Tibor, Bibó István és Szabó József. Újra és újra megtárgyaltuk problémáikat. Figyelemre méltó monográfiákat publikáltak.”⁹ Professzoruk kisugárzó hatása a legszámottevőbb módon Szabó József jogbölcseleti szemléletmódjának formálódásában figyelhető meg. Az érintett erre így emlékezik: „Horváth unszolására kerültem sokkal közelebbi kapcsolatba az angol filozófiával és amerikai jogtudománnyal; különösen Hume két hatalmas művével, Austin jogbölcseletével, az akkor új amerikai jogtudománnyal, J. Frank, T. V. Arnold, C. L. Becker, B. Russel írásaival.”¹⁰

Érdeklődése a nemzetközi jogtól a jogbölcseleti, illetve a közjogi problémák irányába fordult. Jelentős ha-

*tást gyakorolt rá a szintén neokantiánus indíttatású osztrák jogtudós Alfred Verdross munkássága: „... Verdrossnak, aki nemzetközi jogász és jogbölcselet volt egy személyben, egyik fiatalkori könyve volt az (...), amely először ébresztett rá, hogy a nemzetközi jogot is lehet nem tételes jogként, hanem filozófiai mélységgel művelni. Talán ez indított arra, hogy nemzetközi jogászból, akinek kezdetben indultam, fokozatosan a jogbölcselet és közjogi problémák bölcseleti igényekkel való művelésére térjek át.”*¹¹

3. Nyilvánvalóan a szerény fizetés miatt azonban hamar föl kellett hagynia egyetemi állásával és *gyakorló jogászként folytatta pályafutását*. 1935-ben Budapestre a *Pénzügyminisztériumba* került, ahol 1937-ben gyakorlati közigazgatási vizsgát tett, majd két évvel később a budapesti törvényszéken folytatta pályafutását. 1940-ben bírói-ügyvédi vizsga letétele után törvényszéki bíró lett a *Székesfővárosi Törvényszéken*. Ezt követően hamarosan berendelték az *Igazságügyi Minisztériumba*, majd onnan – kérelmére – kirendelték a *Közigazgatási Bírósághoz*, melynek tanácsjegyzője lett. A bíráskodás e fajtájának mind gyakorlati, mind elméleti problémái ekkortól kezdve igencsak foglalkoztatták. Nem véletlen, hogy több tanulmányt, sőt könyvet szentelt a bíráskodás e formájának elemzésére.¹² Minden bizonyos, hogy nagy örömet lelt a bírói munkában, melyre így emlékezik vissza: „E bíróság magas erkölcsi és jogtudományi szelleme annyira magához láncolt, hogy az újjászervezett *Iparügyi Minisztérium törvényelőkészítő*

5 Alfred Verdross bécsi professzor általában nagy szimpátiával viseltetett a magyar kollégák iránt. Szabó Józsefen kívül baráti kapcsolatot ápolott Moór Gyulával, Horváth Barnával és a fiatalabb korosztályból Bibó Istvánnal, akik míg tehették gyakran megfordultak nála és publikáltak az általa szerkesztett folyóiratban. Sőt Horváth Barna 1949-es emigrálásakor az Ausztriában időző magyar kollégát és családját is bécsi professzortársa segítette.

6 Szabó József: Negyven év. In: Ki a káoszból, vissza Európába. Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1993. 15.

7 Szabó József: *Danzig nemzetközi jogi helyzete*. A M. Kir. Ferenc József-Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Intézetének kiadványai 1. Szeged Városi Nyomda, Szeged, 1934. 79.

8 Szabó József: Negyven év. In: Ki a káoszból, vissza Európába. Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1993. 17.

9 Horváth Barna: *Forradalom és alkotmány. Önéletrajz 1944-45-ből*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 1993. 78.

10 Szabó József: Negyven év. In: Ki a káoszból, vissza Európába. Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1993. 19.

11 Uo. 20.

12 A vonatkozó írásaiból lásd: *Biráskodás és jogszerűség az irodalomban*. Szociális Szemle, 4 (1943) 19-21.; *Demokrácia és közjogi bírások*. Hernádi Könyvkiadó, Budapest, 1946. 247.; *Törvényjavaslat a bírói hatalom újraegyesítéséről*. Jogászegyleti Szemle, (1947); *A Közigazgatási Bíróság reformja*. Jogászegyleti Szemle, (1947) 2, 51-64.; *A metajuridikus eredménytanról*. Pénzügy és Közigazgatás, 2 (1948) 403-406.

főosztályának vezetésére, majd egyetemi tanszék elfoglalására történt megbízatásomkor komoly fájdalmat okozott a bírói pálya elhagyása.”¹³

Az évek múlásával gyakorló jogásként sem szakadt meg a kapcsolata a tudománnyal és alma materével: „Pesten-lakásom nem szakított el sem Horváthtól, sem Bibótól. Bibó maga is Pesten volt alkalmazásban az Igazságügyi Minisztériumban. Horváth Szegeden lakott, de megtartotta pesti lakását is, már csak a Magyar Tudományos Akadémiával való kapcsolata miatt is, amelynek tagja lett és a sokkal gazdagabb fővárosi, parlamenti és egyetemi könyvtárak használata végett is, amelyeket mindhárman bőven igénybe vettünk. Ekkor Moórral már ritkábban találkoztam, főleg az egyetemen és számos előadása egyikén. Az igazi összetartó erőt számunkra Horváth Barna jelentette, aki hetenként feljárt, s maga is igényelte, hogy hárman összetartsunk. Vagy Horváth lakásán találkoztunk, vagy, még gyakrabban, budai kávéházakban.”¹⁴

1937/38 során, főképpen a nyári hónapokban, *ösztöndíjas tanulmányutakat tett Hollandiában, Olaszországban, Belgiumban és Németországban*. 1937-ben jelent meg „ikertanulmány”-nak is elkeresztelt két terjedelmes, egyenként is több mint kétszáz nyomtatott oldalas, egymáshoz sok szállal kapcsolódó *A szuverenitás és A szuverenitáselméletek* című monográfiája a szegedi jogi kar közleményeként.¹⁵ A szuverenitás tételes (nemzetközi) jogi problémáinak bemutatása mellett, főképpen a második publikációban a kérdéskör elmélettörténeti vonatkozásait járja körül. A téma iránt érdeklődő szélesebb közönség számára összefoglaló jelleggel jelentette meg *Hatalom, szabadság, szuvereni-*

tás című írását a Társadalomtudomány hasábjain.¹⁶

4. Egy évvel később, 1938-ban jelent meg a Magyar Társadalomtudományi Társulat gondozásában az első, már kimondottan jogbölcseleti tárgyú terjedelmesebb tanulmánya *A jog alapjai* címmel, mely még alcímében (Különös tekintettel a nemzetközi jogra) visszautal a korábban őt foglalkoztató tudományterületre, bár ez utóbbival már nincs különösebb kapcsolatban.¹⁷ A majd’ száz oldalas kis könyvben alapos filozófiai fejtegetések során mutatja be a szerző saját jogfilozófiai kiindulópontját, mely híven tükrözi a korabeli európai jogbölcseleti törekvések legjobb hagyományait. Ez idő tájt Európa e szögletében ez nem lehet más mint a neokantiánizmus, mely csupán néhány közös alapvetés elfogadása mellett a sokszínűség lehetőségét is magában rejtette.

Szabó József szemléletmódját már e művében is az idealizmusban és realizmusban egyaránt meglévő dogmatikus előfeltevéseket meghaladó szkeptikus gondolkodás jellemzi, mely sok szállal kapcsolódik a Hume filozófiai felfogására visszavezethető *kritícizmushoz*. A szerző úgy véli, hogy az emberi öntudatra ébredés az idealizmus-realizmus-kritícizmus egymást követő lépcsőfokaival modellálható, s a jogi gondolkodás is ennek megfelelő fejlődési utat futott be. Az idealizmusnak a természetjogi doktrínák, a realizmusnak a XIX. században hegemon szerepbe került jogpozitivizmus felel meg, míg a korabeli jogi szemléletmód a kritícizmus jegyében próbálja meg túlszárnyalni, meghaladni a korábbi törekvéseket.

A tanulmány a *neokantiánus jogfilozófia* jól ismert paradigmáit teszi

magáévá: „... a jog az általános nyelvhasználatban jelent létet (a jog pozitivitása, fakticitása) és érvényt (a jog értéke), szabályt és rendet egyaránt...”; majd ebből kiindulva fogalmazza meg alapvetését: míg az idealista (természetjogi) jogszemlélet a „jog érvényalapjaira”, addig a realista (pozitivist) jogszemlélet a „jog létalapjaira” helyezi a hangsúlyt, „nekünk viszont, akik ezeket az irányokat a kritícizmus jegyében túlszárnyalni véljük, egyforma gondot kell fordítanunk mindkettőre.”¹⁸ Valójában így juthatunk el – érvel a szerző – a jogbölcselet első rendű problémájának a megoldásához, a jog fogalmának meghatározásához.

Kant és filozófiai szemléletének követői alapvető hibáját abban látja, hogy lét és érvény pólusainak kettősségéből indultak ki, s csupán a neokantiánus jogfilozófusok próbálták meg egymástól gyakran merőben eltérő módon kapcsolatot teremteni a világ e két minősége között. Ez nem is sikerülhetett számukra mivel „maga a lét és érvény [n]em a tárgyi, hanem az alanyi világban keresendő, amiből >> a maiore ad minus << következik, hogy kapcsolatuk s az annak helyén kialakuló jogfogalom sem kereshető másutt.”¹⁹ A szerző szerint a *Hume* felfogására visszavezethető ismeretelméleti kiindulópont a filozófiában – s ezen keresztül a jogbölcseletben – forradalmian újat hozott azzal, hogy a világról alkotott ismereteink szubjektív jellegére főlhívta a figyelmet: „... a rajtunk kívüli, vagyis objektív külvilágot, amely egyébként is csupán feltételezett, mint számunkra hozzáférhetlent, ki kell hagynunk kutatásaink köréből. Marad tehát az emberi alanyiség világa, ahol egyedül bír értelemmel a tárgy és a norma, lét és érvény megkülönböztetése, és azoknak a jog

13 Szabó József: Negyven év. In: Ki a káoszából, vissza Európába. Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1993. 19.

14 Uo.

15 A szuverenitás. (Nemzetközi jogi tanulmány). Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Hungaricae Francisco-Josephinae. Sectio Juridica et Politica. Tom. XI. Fasc. 1. Szeged, 1937. 224; Szuverenitáselméletek. Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Hungaricae Francisco-Josephinae. Sectio Juridica et Politica. Tom. XI. Fasc. 2. Szeged, 1937. 225-426.

16 Szabó József: Hatalom, szabadság, szuverenitás. Társadalomtudomány. 17 (1937), illetve Különlenyomat a Társadalomtudományból. Budapest, 1937. 11

17 Szabó József: A jog alapjai. Különös tekintettel a nemzetközi jogra. Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest, 1938. 96

18 Uo. 5.

19 Uo. 12.

egységes fogalmává való összekapcsolása is.”²⁰

Ezt követően Szabó József részletesen foglalkozik a megismerhető „immanens” és a feltételezett „transzcendens (metafizikai) jogalapelméletek”-kel. Az *immanens jogalapelméleteken belül külön tárgyalja a jog létalapjait és a jog érvényalapjait*. A „reális nézőpontot” megtestesítő létalap (ontológiai) elméleteken belül részletesen elemzi többek között a hatalmi, gazdasági, belátási, akarat, szuverenitás, kényszer stb. elméleteket, melyek legfőbb hibája, hogy a „jog okainak” számtalan sokaságából egyeseket önkényesen kiemelnek és csupán ezeket tekintik a jog „létökainak”. Ezzel szemben a szerző ismételt Hume filozófiájára hivatkozva úgy véli, hogy „[a] megfigyelt dolgok kapcsolata (okság)... nem bennük, hanem bennünk, a megfigyelőkben van.”²¹ Vagyis a jog „létének legmélyebb alapjai sem nyúlnak túl az alanyiség bűvkörén...”²²

A jog érvényalapjait illetően Szabó József - élete végéig vallott - felfogását már itt megfogalmazza, mely szerint a jog „érvényessége nem jelent semmi mást, mint erkölcsi értéket.” Az erkölcsi értékek valójában a lelkiismereten nyugszanak, vagy ahogyan szerzőnk említi, „az erkölcs a lelkiismeret álma”. Ezt követően a neokantiánus „hagyományoknak” megfelelően részletesen elemzi a konvenció - ezen belül az erkölcs - és a jog kapcsolatát. Itt jut el a jog fogalmának definiálásához is, mely szerint „jog alatt a konvencionális rendeknek azt az alakját kell értenünk, amelynek tartalmaként lelkiismeretünk a társadalmi munkamegosztás által létrehívott különleges szervek tételezését fogadja el.”²³ De érdemes a szerző bővebb jogfogalmát is idézni: „A jog rendje az a ren-

dező principium, amely *érvényességét* az emberi lelkiismeret mélyéből eredő (s ennyiben belső) erkölcsi felfogásból, *érvényesülő tartalmat* pedig az emberi tudat előtt a társadalmi munkamegosztás által létrehívott különleges szervek eljárásaként megjelenő (s ennyiben külső) történelekből nyert.”²⁴ Szabó József e definíció további értelmezése során az érvényesség tekintetében szögesen szembehelyezkedik minden értékközömbös pozitivistá megközelítéssel, hiszen minden jogszabály azáltal, hogy erkölcsön alapuló jogrendből delegálható, fogalmilag bír bizonyos minimális erkölcsi helyességgel. E tekintetben egykori professzora, Moór Gyula elméletét is elutasította, mivel nem tekintette a jog fogalmi elemének annak értékes mivoltát, csupán utólag, a megalkotott norma helyességének kérdését vizsgálta. A bővebb meghatározásban részben visszaköszön másik mesterének, Horváth Barnának az eljárási jogszemlélete, aki a jogot mint legfejlettebb társadalmi eljárást értelmezte.

A jogalapelméletek másik nagy csoportjának nevezett ún. transzcendens (metafizikai) elméletek kapcsán a szerző részletesen bírálja az „alapnormaelméleteket”. A transzcendencia a szerző szóhasználatában a jog objektív alapjaiba vetett hitben megjelenő felfogásokra utal, melyek szerinte - a megismerhetetlen világba akarnak áttörni a *feltételezés*, a *hipotézis* csodálatosán.”²⁵ Részletesen szól többek között Kelsen, Krabbe, Le Fur, Verdross stb. nevéhez kapcsolódó alapnormaelméletekről, melyek a jog elképzelt transzcendens alapját próbálták meg meghatározni. Hibájuk, hogy „ép onnét vezetik le az alapnorma segítségével a jog kötelező erejét, ahonnan pedig azt levezetni épen szerintük semmiképp sem lenne szabad, t. i. a tényleges érvé-

nyesülés valóságából, a (hatalom) faktumából, ezek állítják módszerüket a faktikus elemektől (tisztának).”²⁶

Végül önkritikusan saját elméleti felfogásával szemben is fölveti a transzcendencia problémáját. Úgy véli, hogy elmélete az „emberi alanyiség” gondolatán - mely önmagában már nem létező és nem is értékes, hanem léte és értéket teremtő fogalom - keresztül a transzcendencia is gyökerezik. Azonban azzal vigasztalja magát és esetleges kritikáit, hogy míg ő csak „egy” transzcendens fogalmat vezet be, amelyből léte és érvényt egyaránt levezet, addig az általa bírált elméletek két vagy több transzcendens fogalommal operálnak. Míg más elméletek megismerni és megmagyarázni, az övé „csupán” posztulálni kívánja a transzcendenciát, melyben jelentős szerepe van a transzcendens alanyiságból eredő intuíciónak.

Legvégül a tanulmányban kifejtett elmélete fényében a jogfilozófia feladatát is meghatározza: „A jogfilozófia pedig ne akarjon kevesebbet elérni a filozófiánál (tehát ne korlátozza magát arra, ami a jogban megismerhető: tételesjog), mert az nem méltó hozzá; de ne akarjon többet se elérni annál (tehát ne beszéljen arról, ami a jogban megismerhetetlen: jogeszmé), mert az meg számára elérhetetlen; hanem függessze tekintetét a jog kezdetére, a megismerhetőnek és megismerhetetlennek a jogon is áthúzódó örök határára, az *emberi alanyiságra*, amiben egyedül bír értelemmel tételesjog és pozitivitás, természetjog és erkölcs.”²⁷

Horváth Barna lelkesedve fogadta „tanítványa” írását, de nem rejtette véka alá - amivel egyet is érthetünk - a mű hiányosságait sem: „A *jog alapjai* című tanulmány elmélyült filozófiai megfontolásokra támaszko-

20 Uo. 21.

21 Uo. 49.

22 Uo. 50.

23 Uo. 59.

24 Uo.

25 Uo. 70.

26 Uo. 78.

27 Uo. 93.

dó, erősen Hume hatása alatt álló, a realizmussal szemben a szubjektív kriticismus mellett állást foglaló, tömören összefogott, gondolatokban gazdag, lendületesen megírt dolgozat. Valósággal duzzad az eszméktől, stílusa pedig oly eleven, hogy sokhelyütt már tudományos értekezésbe nem illő lírába vagy pedig dia-tribába csapong el. A gondolatmenet figyelemreméltó, de nem mindenütt egyformán teherbíró. Még mindig van a szerzőnél bizonyos szertelenség... Ezek még a kezdő hibái, amelyek mellett e dolgozatban már határozottan megindul a leszűrésnek, a gondolatok kifejeződésének a folyamata is. Mindkét folyamatnak a megfigyelése arról győz meg, hogy figyelemreméltó gondolkodási erővel és készséggel állunk szemben.”²⁸

5. A Horváth-tanítványok nem csupán mesterük kritikai észrevételeire voltak kíváncsiak, hanem egymás véleményeire is, így előszeretettel reflektáltak jelentősebb műveik publikálásakor recenziókban, rövid ismertetésekben egymás írásaira. Erre jó példák Szabó József német folyóiratokban megjelent recenziói, melyekben barátai és egyben pályatársai munkáiról ír méltatást.²⁹

Horváth Barna nem csupán tanítványokat igyekezett kinevelni, hanem arra is figyelmet fordított, hogy a tudományos előmenetel, a későbbi egyetemi karrier meghatározó feltételét jelentő magántanári habilitáció során is segítségére legyen ifjú kollégáinak. Így került sor az 1939/40-es tanévben Bibó István és Szabó József „jogbölcselet tárgyköréből” lefolytatott *habilitációs eljárásának megindítására*. Az eljárás lefolytatására így emlékezik vissza az úgy körül bábaszkodó professzor: „Bibó magántanári habilitációja az utolsó volt

Szegeden, a Szabóé az első Kolozsvárott. Amikor az újságok azt írták, hogy nekem nem kell Kolozsvárra mennem, Buza úr - aki ekkor a kar dékánja volt - leállította Szabó József habilitációs eljárását, és nyíltan a következő alternatíva elé állított: vagy velük megyek Kolozsvárra, vagy mondjak le Szabó habilitációjáról. Ez volt a pszichikai kényszer, ami eldöntötte, hogy Kolozsvárra megyek.”³⁰

Szabó József esetében a benyújtott szakirodalmi publikációk értékelését jelentő „véleményes jelentés”-t bizonyára nem véletlenül Horváth Barna és Buza László készítette el. Horváth Barna véleményének összegzésképpen így fogalmaz: „Hatalmas és fáradhatatlan szorgalom jellemzi ezeket a munkákat, amelyek kétségbevonhatatlan bizonyítéka az az irodalmi apparátus, amelyre támaszkodnak. A folyamodónak kétségtelen a kritikai képessége. Éles logika jellemzi. Éles kritikája és logikája néha úgy működik, mint a túlélés penge, túlhasít, túlzásokba szalad. Gondolkodása erőteljes. Kifejezőképessége jelentékeny. Műveiben a gondolkodásnak olyan energiája nyilvánul meg, hogy tudományos működése elé a legszebb reményekkel tekinthetünk.”³¹ A kritikainak tűnő észrevételek valójában a jelölt javára szólnak, pláne egy olyan - alig tizenhárom évvel idősebb - kollégától, aki maga is éles, néha túlzó kritikai gondolatairól volt ismert. Buza László *véleményes jelentésének sum-mázata* azért érdekes, hiszen nemzetközi jogásként, a folyamodó zömében nemzetközi jogi tárgyú dolgozatai alapján kellett véleményt mondania egy a jogbölcselet tárgykörében lefolytatott habilitációs eljárásban: „Szabó József egész munkássága egy sokra hivatott ifjú érté-

kes alkotása. Ki kell emelnünk alaposságát, éles elméjű kritikáját s sokszor figyelemreméltó új szempontjait. Egyelőre hibája az ifjúság temperamentumából folyó bizonyos szertelenség. Nehezen tud fegyelmet parancsolni önmagára. Kutatásaiban nem marad meg a kitűzött célnál. Ha felmerül előtte egy új tetszetős probléma, utána fut, nem törődve azzal, hogy ezzel új mezőkre kerül.” E kritikus észrevételek minden bizonnyal Szabó Józsefnek a jogbölcselet irányába tett lépéseire vonatkoznak, majd így folytatja: „Munkássága azonban így is értékes s minden okunk megvan azt remélni, hogy Szabó József figyelemreméltó képességei alapján, melynek a tudományos kutatásra s eredményeinek előadására különösen alkalmassá tesz, a magyar jogelméleti tudománynak hasznos munkása lesz.”³²

III.

1. A sikeres habilitációját követően 1941-ben *Kolozsvárra nevezték ki magántanárnak*, ahová alma matere nem sokkal korábban, az második bécsi döntés következtében visszatelepült. Magántanári teendőinek igen nagy kedvvel Bibó Istvánnal közösen - a fővárosból lejárva tett eleget. Szabó József életében termékeny alkotóévek következtek. Jogbölcseleti tárgyú legjelentősebb írásai a kolozsvári évek alatt - a második világháború idején - jelentek meg. Így ebben az időben került publikálásra A *jogászai gondolkodás bölcselete* című könyve, még a szegedi egyetem gondozásában, valamint a Társadalomtudományban közölt *Hol az igazság?* című (alcíme: *A bíró lélektani problémái*) terjedelmes tanulmánya.

28 Dr. Horváth Barna ny. r. tanár véleményes jelentése Dr. Szabó József kir. bírósági jegyző únak a jogbölcseletből egyetemi magántanárrá kérésítése végett bemutatott dogozatairól. Szeged, 1940. 12-13.

29 Szabó József recenziói közül említésre méltó: Tibor Vas: Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie. Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 29 (1935) 1. 97-99.; Dr. Stephan Bibó jun.: Kényszer, jog, szabadság. (Zwang, Recht, Freiheit) Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 29 (1936) 3-4. 510-511.

30 Horváth Barna: Forradalom és alkotmány. Önéletrajz 1944-45-ből. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 1993. 78.

31 Dr. Horváth Barna ny. r. tanár véleményes jelentése Dr. Szabó József kir. bírósági jegyző únak a jogbölcseletből egyetemi magántanárrá kérésítése végett bemutatott dogozatairól. Szeged, 1940. 16.

32 Dr. Buza László ny. r. tanár véleményes jelentése Dr. Szabó József kir. bírósági jegyző únak a jogbölcseletből egyetemi magántanárrá kérésítése végett bemutatott dogozatairól. Szeged, 1940. 28-29.

Ezen kívül ekkor közölte a Szellem és Élet című kolozsvári folyóiratban *A jogtudomány helye az emberi gondolkodásban* című írását, illetve az Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie „Ungar Heft”-jében – egykori mesterei, Moór Gyula és Horváth Barna tanulmányainak társaságában – *Wahrheit, Wert und Symbol im Rechte* című munkáját, melyek a már korábban kifejtett téziseinek összefoglalását tartalmazzák.³³ E tanulmányainak legfőbb törekvése, hogy *A jog alapjai* című könyvében megfogalmazott jogfelfogását részleteiben is kibontsa és tovább finomítsa, ezáltal megteremtve a jog fogalmának „újrealista” koncepcióját.³⁴ Emellett több tanulmánnyal felérő recenziót tett közzé, bemutatva a korabeli európai jogfilozófiai törekvések legújabb eredményeit.³⁵

2. E korszak első, jogelméleti koncepciójának további kidolgozása tekintetében fontos írása *A jogászai gondolkodás bölcselete* című könyve, melyben arra tesz kísérletet, hogy bemutassa, miképpen befolyásolja a jog(ász)i gondolkodást a jog létének és érvényesülésének alapjait meghatározó „emberi alanyiség”. A szerző kiindulópontjául egy kérdést tesz fel: „... lehetséges-e jogászi gondolkodás, ami nem racionalo-logisztikus természetű? vagy éppen csak ilyen lehetséges?”³⁶ Számos jogeset részletes bemutatásán keresztül, alapos jogdogmatikai elemzés során arra hívja fel a figyelmet, hogy a szillogizmus, illetve a logikai szubszumió nem modellálja megfelelően a jogászai gondolkodás lényegét. A szerző a „logizáló jogelmélet”-i felfogások – melyek a logikum mítoszának

csapdájába esnek bele – tipikus hibáit igyekszik számba venni; legfőképpen az ún. alsó-, és felső-tétel, vagyis a tényállás, illetve a tényállásra vonatkozó norma megállapításának problémáit. A „mesterséges logikai szerkesztés”-sel szemben „a jogászai gondolkodás mélyebb összhangját”-ról beszél, mely a „logikai formák látszatérvényláncá mögött az irracionális lényeg keresését”-ben ragadható meg.³⁷ A jogászai döntést – érvel a szerző – valójában „pszichológiai momentumok” befolyásolják, s a döntés „a premisszában rejlő alogikus, irracionális fogalmak és ténykérdések mikénti értelmezésén, felfogásán fordul meg.”³⁸

A jogesetektől levont következtetések bizonyos általánosítások levonására ösztönzik Szabó Józsefet. Így részletesen szól számos jogi gondolkodó illúziójáról, a jog logikai zárt-ságába vetett hitről, mely a jogi szabályozás belső ellentmondásmentességét tenné lehetővé. Azonban ezek a jogtudósok nem számoltak a jogszabályi szöveg értelmezésében rejlő számtalan irracionális, szubjektív stb. tényezővel, melyek „a jog igazi életét” teremtik meg. A szerző szerint „csak a jog szövegét képzelhetjük ellentmondásmentesnek; maga a jog, amelyhez csak a szöveg értelmezésén át juthatunk, az értelmezés, magyarázat alogikus elemei folytán már különbözőképpen fogható fel. S mivel ezek a műveletek irracionális, alogikus, szubjektív tényezők tömegét vegyítik abba a folyamatba, amit jogalkalmazásnak hívunk, s így ennek eredményébe is, amit pozitív jognak szoktak nevezni...”³⁹ Ugyanígy a jog logizáló felfogásának következménye a *jogbiztonságba vetett hit* kialakulása,

melynek illúzió jellegére – a szerző szerint helyesen – az amerikai jogtudósok hívták fel a figyelmet. Itt az amerikai jogi realizmus legjelentősebb alakjai közül Jerome Frank, Edward Robinson, Thurmann Arnold gondolatait idézve veszi górcső alá a jogbiztonság iránti illuzórikus emberi ragaszkodást, melyet a hibás logikai jogszemlélet keltett életre. Szabó József szerint a hagyományos logikai törvényszerűségeket magáénak valló jogszemlélet valójában a filozófiai racionalizmus alapján állva formálódott ki, mely filozófiai felfogás önmagában is számos elmondást hordoz: „A racionalizmus csak mint történeti fokozat, a középkori homállyal szemben jelentette a ‘felvilágosodást’. Az emberi gondolkodás azóta megtett útjával szemben szűklátókörű, dogmatikus, mechanikus felfogásnak látszik. A ma felvilágosodásának azok a zászlóvivői, akik ennek a babonás tisztelettel őrzött római falain keresztül mertek lépni.”⁴⁰

A mű második részében a *jog világában meghatározó „pszichológikum”* jelentőségével foglalkozik. Itt is a már korábban kifejtett jogszemléletéből kiindulva a jog egységét a „motívumok világába helyezi”, mivel a „motiválás az az egyetlen mód, amelyen keresztül tényállítások érvénnyel és értékképzetek hatással bírnak.” Azzal azonban tisztába kell lennünk – hívja fel a figyelmet a szerző –, hogy „mihelyt a jog egységét a motívumok világába helyezzük, a tárgyi világból az alanyiség világába léptünk át”: „A motívumok ugyanis már nem a tárgyi világhoz tartoznak, hanem legfeljebb ennek a mérlegelő alanyban fellépő képei, vagy még pontosabban: a szemlélő

33 Szabó József: *A jogászai gondolkodás bölcselete*. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Juridica-Politica. Tom. XVI. Fasc. 2. Szeged, 1941. 71; Hol az igazság? (A bíró lélektani problémái.) Társadalomtudomány, 22 (1942) 1, 1-55. (Különlenyomatként: Budapest, 1942. 55); *A jogtudomány helye az emberi gondolkodásban*. Szellem és Élet, 5 (1942) 4 (Klly. Kolozsvár, 1942. 20); *Wahrheit, Wert und Symbol im Rechte*. Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie („Ungar Heft”), 36 (1943) 101-121.

34 Szabó József saját jogfelfogására, mint a jog fogalmának „újrealista” megvilágításának meghatározását az 1948-ban megjelent írásának címében használta először. Vö. Der Rechtsbegriff in einer neurealistischen Beleuchtung. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, 1 (1948) 3, 291-311.

35 Vojtech Tuka: Die Rechtssysteme. Társadalomtudomány, 22 (1942) 297-304.; Kelsen, Hans: Law and Peace in international relation. Társadalomtudomány, 23 (1943) 521-531.; Egy új jogelmélet. Szellem és Élet, 5 (1942) 2 (Klly. Kolozsvár, 1942. 13)

36 Szabó József: *A jogászai gondolkodás bölcselete*. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Juridica-Politica. Tom. XVI. Fasc. 2. Szeged, 1941. 5.

37 Uo. 15.

38 Uo. 25-26.

39 Uo. 35.

40 Uo. 47.

alany felfogásmódjai, amelyek mögött a tárgyi világ feltételezése lehet metafizikai meggyőződés, hit, vágy: de csak feltevés, ami semmiféle objektív módon nem igazolható. Elértünk tehát oda, hogy a jog egysége sehol másutt, mint az alanyiségben, nem kereshető..."⁴¹ Szabó József szerint e tekintetben felfogása és Horváth Barna szinoptikus módszerének alap gondolata valójában egy és ugyanaz.

A szerző sajátos „újrealista” szemléletmódjának további árnyalását olvashatjuk a továbbiakban. Úgy véli, hogy „szellemünk alanyi képei... csak *jelképezik* a valóságot” és nem jelentik azt: „A valóság naív metafizikai rendszerét így váltotta fel a *szimbólumok* új elgondolása.”⁴² Thurmman Arnold és társai gondolatossága hatják át Szabó József további téziseit, mely szerint a minket körülvevő világ jelensége, így maga a jog világa is mint jelkép, mint szimbólumok rendszere fogható fel. A jogbölcsélet feladata ezen a téren az, hogy a *szimbólumok mögötti jelentést, értelmet* találja meg. A szimbólumoknak ebben a rendszerében, ahová a jog is tartozik kitüntetett szerepe van a nyelvnek, amely maga is egy sajátos szimbólum-rendszer. Az emberi gondolkodás egyik „betegségének” nevezi a szerző, hogy „kifejezőmódjait sokszor összetéveszti azzal, amit ki akar fejteni”, s az eredmény gyakran megrögzött verbalizmus-hoz, szómágiához vezet: „Így született a jogtudományban a fogalmi, a jogalkalmazásban a logizáló jogászat.”⁴³ E rövid, modern nyelvfilozófiai okfejtésnek is tekinthető magyarázatot követően megállapítja, hogy a jog nem a tapasztalati valóság része, hanem valójában szimbólum, amely jelképez valamit, de önmagában nem jelent semmit. A jogról alkotott képünk valójában a tudathan bír jelentéssel, így a jog gyökereinek a megértéséhez is „az alanyiség tala-

jának” mélyebb (tudatalatti) rétegeibe kell ereszkedni. A szerző itt utal vissza írása első felében elemzett jogesetekre, illetve az azokban megjelenő irracionális, alogikus – tudatalatti – tényezőkre, amelyek révén az esetek jogi megítélése megfordulni látszott. Vagyis a jogász gondolkodás lényege „az a csodálatos alogikus, irracionális képesség, amit általában *judíciumnak* szoktak nevezni.”⁴⁴ Mindezt az ember alanyiségének mélyrétegében meghúzódó „*Én*”-ben kell keresni, abban az entitásban „aminek valósága összetartja a mindenséget”, amiben „szellem és anyag dualitása feloldódik”, „hiszen az értékek csak azért érvényesek, a valóságok csak azért lehetségesek, mert az *Én* ezeket érvényesnek, illetőleg létezőnek tartja...”⁴⁵ Az általa nagyra becsült Böhm Károlyra hivatkozva kijelenti, hogy „igazi” filozófia csak szubjektív ismeretelméleti állásponton épülhet fel, mivel „amit tudhatunk, az nem más, mint amit gondolunk”.

Szabó József ismeretelméleti kiindulópontja lehetőséget nyújt eredendő kritikai attitűdjének e tekintetben való megnyilvánulásához is. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint tanulmányának záró gondolatai: „*Az nem lehet, hogy mindenről tudjunk, ami befolyásol bennünket; de az lehet, hogy tudjuk, hogy nem tudunk minden befolyásoló körülményről.* Az nem lehet, hogy a tények és szabályok mérlegelésénél mindennel számoljunk; de az lehet, hogy nem számoltunk mindennel. A jogalkalmazás tudatos és tudatalatti hátterének mélypszichológiai boncolása tulajdonképp ennek belátását célozza. Ha egy bíró tisztában van azzal, hogy abban a tényállásban, amit tisztázott-nak lát, ő maga is benne van, minden erényével és hibájával, látókörével és gátlásaival, s hogy abban a jogszabályban, amit alkalmaznia kell s amit látszólag csak egy értelemben

lehet felfogni, logikailag színtelen fogalmak tömege lehet elbujtatva, amelyek mikénti felfogásában az ő énjének tudatalatti állásfoglalása rejlik: akkor ez a bíró nem fog vakon bízni a látszólag mindent megoldó logika technikájában, hanem keresni fogja végső állásfoglalás előtt azokat a hézagokat, ahol a logika felszíne az ő tudatalatti szubjektív állásfoglalásait takarja, s a döntés szempontjából lényeges fordulópont rendszerint éppen ilyen helyen lesz.”⁴⁶

E sorokat olvasva az amerikai jogi realizmus szellemisége nyilvánvalóvá válik, az óvatlan olvasó akár azt is képzelhetné, hogy Jerome Frank szöveget olvas. Ekkoriban, az 1940-es évek elején, ez a fajta gondolatosság a magyar jogbölcséleti irodalomban meglehetősen kivételes. A jogi realizmus klasszikusainak a hatása letagadhatatlan. Szabó József talán méginkább elmondható az, amit Horváth Barna jogszemléletének méltatásakor szoktak megfogalmazni, hogy a klasszikus neokantiánus kérdésfelvetések megválaszolásában az amerikai jogi realizmusra jellemző, sajátos pragmatista magyarázatokat fogalmaz meg. Ezzel lehetőséget teremt két jogi kultúra termékeny egymáshatásának, fölszámolva ezzel a magyar jogbölcséleti gondolkodásban a korábbi egyoldalú németosztrák orientációt. Mindez még akkor is fontos, ha gyakorta eklektikusnak tűnő magyarázatokkal, hivatkozásokkal, érvrendszerekkel találkozunk. Ez alól nem kivétel sem a mes-ter, sem tanítványa.

3. Az egy évvel később, 1942-ben megjelent *Hol az igazság?* című terjedelmes tanulmányában a bíró „igazságkereső” jogalkalmazó tevékenységének elemzésén keresztül folytatja *A jogász gondolkodás bölcsellete* című írásában megkezdett vizsgálódását, tovább árnyalva jogbölcséleti rendszerét. Tanulmányá-

41 Uo. 49.

42 Uo. 53.

43 Uo. 55.

44 Uo. 67.

45 Uo. 65.

46 Uo. 68.

nak alcíme – *A bíró lélektani problémái* – jól mutatja, hogy a századfordulót követően a jogtudományra alapvető hatást gyakorló mélylélektan kutatási eredményei Szabó József érdeklődését is fölkellették. Kiindulópontul a jogászai gondolkodásban a *formalizmus kiemelkedő szerepét mutatja be*, mely alapvetően hozzájárul a társadalmi viszonyok egyfajta belső rendezettségének a kialakulásához, de ami nem feltétlenül áll összhangban az igazságosság – a társadalomban egyébként sokféleképpen megfogalmazódó – ideájával. Sőt a jogászai gondolkodás kialakulásának kezdetén már a római jogtudósok is rámutattak a formalizmusban rejlő esetleges igazságtalanságra (*summa ius summa iniuria*). A formalizmus előnyére, főképpen a jogbiztonságra hivatkozók ott tévednek – olvashatjuk a szerző ismerős érveit –, hogy a *jogrend logikailag nem zárt rendszer, s a szillogisztikus gondolkodás alkalmatlan az „igazságos” bírói döntés, ítélet meghozatalára*; holott: „A bíró hivatása épp az, hogy rajta keresztül az állam *ex cathedra* értelmezi a jogot, vagyis szűri le a részigazságok tömkelegéből az egyetlen egyetemes igazságot.” Majd így folytatja: „A bírónak... annyival nehezebb dolga van másoknál, hogy nemcsak hinnie, hanem szolgáltatnia, sőt indokolnia is kell az igazságot. De hol találja meg azt? Vagy legalább is hol kell keresnie?”⁴⁷

Szabó József – hasonlóan korábbi írásaihoz – *számos jogeset és ahhoz kapcsolódó bírói döntés elemzésén keresztül mutatja be, hogy az értelmezésre szoruló jogtételek nem adnak elég támpontot az igazságos ítélet meghozatalához*: „Nem áll az, hogy a bíró a jogtételekből a logika technikai eszközei segítségével megállapíthatja, hogy mi az igazság. Ellenkezőleg, a bírónak, mikor ítélt, tudatosan vagy tudattalanul már egy igazságfogalom lebeg a szeme előtt; ettől és a jó bírónak

nál csakis ettől függ az, hogy az értelmezés útvesztőjében melyik utat választja.”⁴⁸ A szerző azonban úgy véli, hogy az igazság-keresésben nem szabad csupán a jogtételekbe belefeledkezünk, hiszen maga a jogeset („tapasztalati valóság”) föltárása, a tényállás megállapítása legalább olyan fontos feltétele az igazságos döntés meghozatalának, mint a vonatkozó norma értelmezése: „Még ha azok a tények és tettek, amelyeket a bírónak minősítenie, egy jogtétel alá szubszumálnia kell, teljes bizonyossággal megállapíthatónak látszanak is, gyakran felmerül az az aggály, vajjon pontosan fed-e ez a reális tényálladék a jogtétel alapjául szolgáló tényálladékot. Vagyis felmerül a szabályozott és az ítélet alapjául szolgáló valóság azonosságának a kérdése. Az azonosság pedig legtöbbször nem teljes.”⁴⁹ Sőt az ítékezés során a bírónak a tényállás egyszerű rekonstruálása kapcsán is számos nehézséggel kell szembenéznie, hiszen a tényeket, amelyek fölött ítélnie kell többnyire nem közvetlenül tapasztalja. A bíró rendelkezésére álló tapasztalati valóság csupán valószínűség, melynek mértéke attól függ, hogy a látszat és valóság mennyire fed egymást. E tekintetben számos objektív és szubjektív tényezőt sorakoztat föl, melyek közül részletesen a tanúvallomásokban is benne rejlő megismerési tevékenységből adódó szubjektivitásról szól bővebben. Úgy véli a jó bírónak pszichoanalitikai vizsgálódást is kell végeznie, hogy egy-egy tanúvallomás „megközelítőleg helyes jelentését” igazán mérlegelni tudja. E sorokat olvasva nem ok nélkül jutnak eszünkbe Jerome Frank „szabály- és ténytánc”-ról kifejtett gondolatai, melyek az amerikai jogi realismus e markáns figuráját a nemzetközi jogirodalomban oly ismertté tette. Mindazonáltal – érvel a szerző – *a bíró tapasztalata, mely a bizonyítási eljárás során keletkezik, ugyanolyan szubjek-*

tív, mint bármely tanúé vagy bárki másé: „A valóságnak legfeljebb foszlányai jutnak el hozzá tanúvallomások, szakértői vélemények, indiciumok alakjában; ezekhez színt, jelentőséget, értelmet már ő kapcsol, s az ő teremtet képzelete tölti ki a hézagokat... Mikor ugyanis a bíró jogtételeket és bizonyítékokat beilleszti annak a gondolati képnek az egységébe, ami ítéletének alapjául szolgál, már látnia kell az igazságot.”⁵⁰ S itt ismét visszaköszön már a legelső jogbölcseleti tárgyú írásából ismert „emberi alanyiség” fogalma és gondolatisága. Szubjektív ismeretelméleti felfogásából adódóan nem meglepő az a gondolata, mely szerint „az ítéltő munka nem folyhat le másutt, mint a bíró lelkében”, hiszen az igazság „bennünk” van. Végső konklúzióként állapítja meg: „Az igazság kérdése tehát nem jogi, nem logikai, nem etikai, nem metafizikai, hanem mélylélektani probléma.”⁵¹

4. 1943-ban, a háború kellős közepén össztöndíjjal két szemesztert töltött a genfi székhelyű *Institut Universitaire de Hautes Études Internationales*-ban, ahol néhány évvel korábban már barátja, Bibó István is megfordult. Svájc és az intézet a korabeli Európa egyik békés szigete és menetszára volt a fasizmus elől menekülő társadalomtudósoknak. Itt olyan személyiségek tartottak kurzusokat, mint például a XX. század talán legjelentősebb jogfilozófusa, az osztrák Hans Kelsen, a neves olasz történész Guglielmo Ferrero, vagy a híres német közgazdász-professzor és gazdaságpolitikus Vilhelm Röpké, illetve a nemzetközi jog közismert professzorai közül Hans Wehberger, Paul Guggenheim és Maurice Bourquin. Szabó József ezúttal inkább a *nemzetközi jogászok kurzusait hallgatta*, illetve Röpké „harmadik út” elméletével ismerkedett.⁵² Minden bizonnyal ennek hatá-

47 Szabó József: Hol az igazság? (A bíró lélektani problémái.) Társadalomtudomány, 22 (1942) 1, 2.

48 Uo. 26.

49 Uo. 27.

50 Uo. 40.

51 Uo. 50.

52 Szabó József: A gazdasági és politikai világrend. Magyar Nemzet, 1943. október 24. (Másodközlése: Röpké professzor „Harmadik útja”. Politika, 1990/5)

sára született meg és került publikálásra Hans Wehberger Die Friedens-Warte nevű folyóiratában a *L'hégémonie des Grandes Puissances* című tanulmánya, melyben a nagyhatalmi imperializmust és az ahhoz tapadó erőszakot ítélte el, s úgy vélte a joguralom eszméjének érvényesülése lehet a garancia a demokratikus társadalmak kialakulásának.⁵³ Valójában e gondolatiság jegyében kapcsolódott be a Magyar Nemzet napilap körül szerveződött „szellemi honvédelem”-hez, s számos cikkben a háború lezárása és az azt követő béke-rend kialakításáról értekezett. E kérdések a háborút követő időszakban méginkább napi aktualitást nyertek, s mint európai tudós-értelmeségi, a nemzetközi jog kiváló ismerője előadásokban, tanulmányokban, sőt egy külön könyvben is kifejtette ezirányú elképzeléseit.⁵⁴

IV.

1. 1945-ben fölkérést kapott az Iparügyi Minisztériumból a törvény-előkészítő osztály vezetésére. A kérdésnek nem mondott ellent, hiszen régi barátja, Takács Ferenc miniszter invitálta. Egy évvel később, 1946-ban jelent meg a közjogi bíráskodás összehasonlító jogi vizsgálatát bemutató - a témakörben máig kikerülhetetlen forrásmunkának számító könyve a *Demokrácia és közjogi bíráskodás*,⁵⁵ mely angolszász és korábbi magyar példákra hivatkozva az *egységes bírósági szervezetrendszeren belüli közjogi bíráskodás mellett foglalt állást*. Úgy vélte a bíráskodás

e típusa az egyik nagyon fontos pillére a hatalommegosztási elvek megvalósulásának és ebből adódóan a demokrácia érvényesülésének.

A minisztériumi munka nyilván nem elégíthette ki, s mielőtt egykori alma matere - az ismételt Szegedre költöző jogi kar - hívja, elvállalja a magyar alkotmányjogi tanszék vezetését. 1947. február 18-án nem egészen harmincnyolc évesen „nyilvános rendes egyetemi tanár”-ként tanszékvezető professzorként - tér vissza Szegedre. Fölkérése valójában szerves része volt a háború után Szegeden újrainduló jogászképzés oktatói hátterének biztosítására. Horváth Barna három egykori tanítványát is javasolta a kar számára. Közülük Bibó Istvánt először a jogbölcselet oktatására ajánlotta az ötletgazda, majd nem sokkal később a politika tanszék betöltésére terjesztette elő.⁵⁶ Bibó Istvánt az 1946/47-es tanév első felében a politika, Szabó Józsefet a második szemeszterben a magyar alkotmányjogi tanszék élére nevezték ki. Schneller Károly a kar akkori dékánja Szabó Józsefet, mint a kar egykori hallgatóját és mint első dél-alföldi születésű professzorát köszöntötte beiktatása alkalmából. Az alkotmányjogi tanszék vezetése mellett - nagy öröme⁵⁷ 1947 és 1949 között a jogbölcselet oktatásával is megbízták, illetve a Budapestre távozó szeretett professzora és mentora, Horváth Barna utódként a tanszéket is ideiglenesen vezette. 1948/49-es tanévben a kar dékánja, egy évvel később prodékánja lett. Kezdetben Bibó Istvánhoz hasonlóan - megtartotta budapesti lakását, s együtt járt le Szegedre barát-

jával, melyre ekképp emlékezik: „Szegeden Purjesz professzor I. sz. Belklinikáján kaptam Bibóval közösen egy szobát. Így sok alkalmunk volt problémáinkat éjjelente megbeszélni, sokszor meg is vitatni.”⁵⁸

2. 1947 nyarán a British Council és a magyar kormány ösztöndíjával két hónapot töltött Angliában, ahol az oxfordi egyetemen is megfordult. A kutató munka mellett Londonban megismerkedett Jászi Oszkárral, aki segítséget nyújtott egy Egyesült Államok-beli tanulmányút előkészítésében. Nem rajta múlt, hogy ez útból nem lett semmi. Ez idő tájt részben az egyetemi elvárásoknak megfelelően az alkotmányjog oktatását segítő jegyzetek készítésén fáradozott⁵⁹ és egyéb közjogi tárgyú tanulmányokat publikált,⁶⁰ valamint részben jogbölcseleti tárgyú kisebb írásokat tett közzé. Míg a *Korunk és a jog eszméje*⁶¹ című tanulmánya csak részben jogbölcseleti tárgyú, valójában a második világháborút követő új nemzetközi rend, a demokratikus társadalmi berendezkedés általános történelemfilozófiai, alkotmánytani és nemzetközi jogi vonatkozásait járja körül, addig a *Jogalkalmazás útja*⁶² című írásában az 1940-es évek legelején már jóval részletesebben kidolgozott elméleti tételei, a jogrend logikai zártágának és a jogbiztonságnak a kérdéseihez nyúl vissza, újabb példák, jogesetek elemzésén keresztül igazolja ismét korábban tett megállapításait. A Huszadik Században megjelent *A jog két arca*⁶³ című rövid írása a jog sajátos kettősségét mutatja be. Az elméletitörténeti kitekintést aktuálpoli-

53 L'hégémonie des Grandes Puissances. Die Friedens-Warte, Genf-Zürich, (1943) 211-229.

54 Szabó József: Keresztényesség és béke. (A béke lehetősége /1943/, A tervezett béke /1946/, A béke feltételei /1946/, Világkeresztényesség és kisebbségi kérdés /1946/) Különlenyomat a Keresztény ember a válságban (Budapest, 1946. 205) című kötetből ; A béke értelme. Hernádi Könyvkiadó, Budapest, 1946. 168; A nemzeti állam válsága. Pusták Népe, 1 (1946) 1, 23-28.

55 Szabó József: Demokrácia és közjogi bíráskodás. Hernádi Könyvkiadó, Budapest, 1946. 247

56 Dr. Horváth Barna egyetemi tanár felterjesztése a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez Bibó István nyilvános rendes egyetemi tanárrá kinevezéséhez. In: Huszár Tibor: Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Kolonell Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 1989. 332-340.

57 Szabó József visszaemlékezésében úgy nyilatkozik, hogy eredetileg „csak” jogfilozófiát kívánt oktatni a szegedi karon. (Vö. Nagy Endre: Interjú dr. Szabó Józseffel. /Kézirat/ ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ Könyvtára, Budapest, 13.)

58 Szabó József: Negyven év. In: Ki a káoszból. vissza Európába. Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1993. 40.

59 Szabó József: Magyar Alkotmányjog. (Kézirat gyanánt) Szeged, 1948. 237; A Magyar Népköztársaság Alkotmányjogának vázlata. (Kézirat gyanánt) Szeged, 1949. 328 (Könyvnyomatos jegyzetek)

60 Szabó József: A szabadság új értelme. Huszadik Század, 37 (1948) 2, 95-108.; Az alapvető emberi szabadságjogok és a kisebbségi kérdés. Pénzügy és Közigazgatás, 2 (1948); Kettősségek a jog fogalmában. Pénzügy és Közigazgatás, 2 (1948) 197-200.

61 Szabó József: Korunk és a jog eszméje. Pusták Népe, 2 (1947) 4, 281-293.

62 Szabó József: A jogalkalmazás útja. Pénzügy és Közigazgatás, 1 (1947) 3, 129-136. és 4, 217-222.

63 A jog két arca. Huszadik Század, 36 (1948) 6, 414-421.

tikai vonatkozásokkal is kiegészítve ábrázolja a jog két arcát, melyek közül az egyik az igazságosság, a másik a hatalom felé néz. A szerző úgy véli, hogy a történelmi fejlődés iránya - s a jog arculatának formálódása - a „társadalmi igazság” irányába mutat. Az ekkoriban közölt jogbölcseleti tárgyú tanulmányai közül terjedelemben és jelentőségben kiemelésre méltó az 1948-ban Alfred Verdross bécsi folyóiratában *Der Rechtsbegriff in einer neurealistischen Beleuchtung* címen megjelent írása, melynek érdekessége, hogy szó szerint megegyezik az 1943-ban publikált *Wahrheit, Wert und Symbol im Rechte* című tanulmányával. Csupán a címében különböző írás ismételt megjelentetése arra enged következtetni, hogy Szabó József továbbra is egy „újrealista” jogelmélet kimunkálását tartotta elméleti munkássága legfontosabb kérdésének.⁶⁴

3. A fordulat évéhez közeledve mind a tudományos, mind az egyetemi életben folytatott tevékenysége egyre nehezebbé vált. Az 1948 őszi dékáni bemutatkozó beszédében még a jog és az ész uralmát hirdette, két év múlva 1950 szeptemberében azonban indokolás nélkül több professzortársával - Bibó Istvánnal, ifj. Boér Elekkel, Sövényházi Ferencsel és Székely Istvánnal - egyetemben „rendelkezési állományba” helyezték: „Nyugdíjképeségem koromnál fogva még nem volt. Fizikai munkára - egyedül ez várt rám - szakképzettségem és kedvem sem volt. Így az országot, hazámat családotul elhagyni próbáltam. Ez persze már nem sikerült. A megindult bűnper

folyamán - amint meglepetve értesültem - a kar sztálinista tanulmányi osztályvezetője kényszerítette a Kari Tanács tagjait, hogy hazaárulás címen halálbüntetés kiszabását kérik, mert külföldi könyveket fogadtam el, megrontottam az ifjúságot és akadályoztam a kommunizmus építését. Ez alól a bíróság mindkét fokon felfüggesztett, de a határátlépés kísérletéért 2 és fél évre ítélte...”⁶⁵ A gyötrelmes - főleg Márianosztrán töltött - börtönévek lelkileg és fizikailag is megviselték. Szabadulása után kétkezi munkásként, illetve nyelvtanításként és fordításból tartotta el családját.

4. 1956-nak kellett eljőnni, hogy ismét az egyetem kötelékébe kerüljön. Először az egyetemi könyvtárban alkalmazták, majd a forradalom idején a jogi karra is visszakerült. Korábbi katedráját kettéosztották államjogi és összehasonlító alkotmányjogi tanszékre, s az utóbbi vezetésével bízták meg. Eközben az 1957-es tanévtől kezdődően a *pénzügyi jogi tanszék*et is irányította. Ideiglenes rehabilitációja nem tartott soká, az újjászerveződő hatalom képviselői az egyetemen - minisztériumi támogatással - igyekeztek a helyzetét ismétellen lehetetleníteni. Elsőként 1958-ban az összehasonlító alkotmányjogi tanszékét szüntették meg, majd jegyzetírasi terveit és publikálási lehetőségeit is korlátozták. Csupán egy huszonhárom oldalas pénzügyi jog jegyzete jelenhetett meg,⁶⁶ illetve két, szintén pénzügyi jogi tárgyú tanulmánya a kari actában a magyar pénzügyi ellenőrzési rendszerről és a költségvetési jog elvi kérdéseiről.⁶⁷

A korabeli hatalom praktikáinak következtében és időközben meg-

romlott egészségére is tekintettel végül 1960. május 1-jével - ötvenegy évesen - nyugdíjba kényszerült. Csekély nyugdíját kiegészítendő ismételten széles körű nyelvtudását kamatoztatta: „Újra kezdődött a nyugati és klasszikus nyelvek szerény kezei között való magántanítása - mint megélhetési forrás - és különféle intézetek, olykor a Magyar Tudományos Akadémia kiadványainak is több nyugati nyelvre, főleg angolra és németre való fordítása. Mások gondolatainak idegen nyelveken tolmácsolása volt az egyetlen szellemi tevékenység, amelyet szerény kezei között, ez a rendszer tölem elviselt.”⁶⁸ Eleinte orvosi, természettudományos és műszaki kiadványokat fordított, majd később jogi tárgyú művek idegen nyelvre való fordításával is megbízták. Saját írások magyarországi közlésére nem volt lehetősége, így külföldi kiadványokban, folyóiratokban jelentek meg alkalmanként tanulmányai és ismertetései. Közülük kiemelésre méltó az 1970-ben az Adolf Merkl-Emlékkönyvben publikált *Verfassungsgerichtshöfe in der vergleichenden Rechtslehre*⁶⁹ című tanulmánya, melyben a korabeli alkotmánybíróságok összehasonlító elemzését végzi el, valamint az 1971-ben megjelent összehasonlító alkotmányjogi tárgyú írása a *Comparative Constitutional Law: Its Possibility and Limits*,⁷⁰ illetve az 1974-ben publikált részben történetfilozófiai, részben korábbi szemléletmódját változtatlanul megfogalmazó jogbölcseleti fejtegetéseket tartalmazó *From Chaos to the Rule of Law*⁷¹ című munkája, mely a René Maric tiszteletére megjelent kötetben olvasható. Szabó

64 Szabó József: *Der Rechtsbegriff in einer neurealistischen Beleuchtung*. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, 1 (1948) 3, 291-311.

65 Szabó József: Negyven év. In: Ki a káoszból, vissza Európába. Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1993. 34.

66 Szabó József: Pénzügyi jog I. (jegyzet) Szeged, 1958. 23.

67 Szabó József: Development of the control system in the Hungarian financial law. Acta Universitatis Szegediensis. Juridica et Politica. Tom. V. Fasc. 14. Szeged, 1958. 45; A költségvetési jog elvi kérdései. Acta Universitatis Szegediensis. Juridica et Politica. Tom. VI. Fasc. I. Szeged, 1959. 55.

68 Szabó József: Negyven év. In: Ki a káoszból, vissza Európába. Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1993. 36.

69 Szabó József: Verfassungsgerichtshöfe in der vergleichenden Rechtslehre. In: Festschrift für Adolf J. Merkl zum 80. Geburtstag. München-Salzburg, 1970. 394-423.

70 Szabó József: Comparative Constitutional Law: Its Possibility and Limits. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, 21 (1971) 1-2, 133-165.

71 Szabó József: From Chaos to the Rule of Law. In: Dimensionen des Rechts. Gedächtnisschrift für René Maric, Ducker - Humboldt, Berlin, 1974. 321-340. (Magyar nyelven lásd: A káosztól a jogralomig. In: Ki a káoszból, vissza Európába. Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1993. 101-123.)

József érdemként kell megemlíteni, hogy tudományos elszigeteltsége ellenére hivatkozásából láthatóan szinte napra készen figyelemmel kísérte a nemzetközi szakirodalmat.

5. Idehaza csupán a politikai rendszerváltás időszakában 1989/90-ben jelentek meg újra, kisebb terjedelmű, zömmel *közjogi tárgyú írásai*, például a *parlament kormányzatról*, az *alkotmánybíráskodásról*, illetve az *akadémia és az egyetemek reformjának szükségességéről*. S nagy öröme 1989-ben a Polisz nevű folyóirat hasábjain most már saját neve alatt magyarul is közölhette, egykori szeretett tanára, Moór Gyula halála alkalmából még 1950-ben németül írt nekrológot, tisztelegve professzora tudósi és emberi nagysága előtt.⁷² Már nem élhette meg az általa áhítottan várt és számára szellemi rehabilitációt is jelentő *Ki a káoszból, vissza Európába* című tanulmánykötetének a megjelenését, melyben a nyolcvanas évek végén, illetve korábban, részben idegen nyelven megírt közjogi, jogbölcséleti, általános társadalomtudományi, történeti és életrajzi vonatkozású tanulmányait olvashatjuk.⁷³ Valójában e könyvének egyik tanulmányában (*A jogtudomány nehéz útjai*) volt lehetősége majd' negyven év után először válaszolni a Szabó Imre tollából 1955-ben megjelent „marxista kritikára”.⁷⁴ Szabó Imre művében a magyar polgári – általa „burzsoá”-nak nevezett – jogbölcséleti tradíció értékelésekor nyilvánvalóan a hozzá legközelebb eső korszak, a két világháború közötti időszak jogfilozófusainak – főképpen Somló Bódog, Moór Gyula, Horváth Barna – teljesítményét „igyekezett” a legkritikusabban bemutatni. A „nagyok” mellett említést tesz – az ekkorra már végképp elhallgatott, életkorukat

tekintve saját kortársainak is tekinthető – fiatalabb nemzedékről, s köztük Szabó Józsefnek relatíve kitüntetett szerepet tulajdonít. Róla így vélekedik: „Nem kevésbé eredetiségű, valójában azonban egyáltalán nem eredeti gondolatokból álló felfogás Szabó Józsefnek >>szubjektívista kriticismusa<<, amelyben az amerikai burzsoá jogszociológia képviselőinek segítségével hívásával Humenak nem egyedül agnoszticizmusát, hanem sokkal inkább szubjektív idealizmusát éleszti fel s igyekszik alkalmazni a jogbölcséletre.”⁷⁵ Majd a bírószerpéről, tevékenységéről szóló nézeteiről ekképp ír: „A bírói szubjektívizmusnak, tényállást alkotó funkciójának, a tényektől való elszakadása legalizálásának ezek a gondolatai az amerikai imperialista jogbölcsélet (realizmusából), a bírói jogesetek egyediségére alapított szubjektívistikus s gyakran éppen bírák által képviselt elméleteiből táplálkoznak s végtermékben a bírói önkényt igazolják.”⁷⁶ Végül érdemes még egy „kritikus” – a véleményt megfogalmazó szemléletmódját leplezetlenül kifejező megjegyzést idézni, mely szerint Szabó József annak a jogbölcséleti irányultságnak a „szolgálatába állt”, amely kapcsolatot teremtett a fasiszta jogi ideológia és az amerikai jogbölcsélet között, s ez azért is veszélyes mert „az Amerikai Egyesült Államok jogbölcselői veszik át a német újkanti jogfilozófiától és a fasiszta újhegelianus jogbölcselőktől a reakciós jogfilozófia stafétabotját.”⁷⁷ A nyolcvanas évek közepéig – a hazai jogelméleti irodalomban – „mértékadó”, Kossuth-díjjal jutalmazott könyvben olvasható megítéléssel szemben a belső száműzetését élő Szabó József meg sem kísérelhette megfogalmazni ellenvéleményét, egyáltalán módjában sem

volt megvédeni magát. E tekintetben természetesen nem volt egyedül. A kézirat szerint 1988 végén befejezett, de csupán 1993-ban publikált tanulmányában így vélekedik az őt ért kritikákról: „... Szabó Imre kifogásai jogbölcséleti irodalmunk ellen... főleg az, hogy a polgári Európa terméke és nem szocialista. Ha ezt őszintén megmondta volna, azt senki nem kifogásolhatná... nem kellett volna neki elmúlt korok egész jog- és állambölcséleti irodalmát tanszékről és akadémiai pozíciójából áltudománnyá nyilvánítani, méghozzá ‘határozottan és végérvényesen’, mint amely ‘hamis jogi nézetek sorát oltotta be a köztudatba’.”⁷⁸ Szabó József védelmébe veszi egykori mestereit, illetve mindazokat, akiket a magyar „polgári” jogtudományi és jogbölcséleti gondolkodásban az utókor méltán számontart. Majd így folytatja: „Végül megemlítem, hogy némi figyelmet a szerző rám is szentelt. Nem összes műveim, hanem három kisebb alapján. Reám is fent ismertetett kifogásait alkalmazza: szubjektívista, kriticitás, főleg idealista. Nemigen értem azt a vádját, hogy általa ismert néhány művemben a bírói önkényt akarom igazolni. Mindenki tudja, hogy amikor az önkényuralom ellen próbálkozunk védekezni, nem a bíróságoktól kell tartanunk, hanem a túlcentralizált közigazgatási hatalomtól, a pressure-groupoktól és a korlátok nélküli uralomtól. A bíróság fogalmánál és hatáskörénél fogva aligha önkényeskedhet. Legalábbis ahol független bíráskodás van. Ahol pedig nincs, ott sem a bíróság, hanem a központi irányítás az ok. A szerző észre sem vette, hogy könyveimben a jog ‘logikai zártságának’ egyidőben elterjedt elméletét igyekeztem cáfolni, mert ha ezt elfogadnók, a bíróban merő eszközt, számo-

72 Szabó József: Moór Gyula emlékezete 1888-1950. Polisz, (1989) 3, 17-21.

73 Szabó József: Ki a káoszból, vissza Európába. Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1993. 204.

74 Szabó Imre: A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. 485-487., 491-492. (Második kiadás: Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 430-432., 436.)

75 Uo. 485.

76 Uo. 488.

77 Uo. 491-492.

78 Szabó József: A jogtudomány nehéz útjai. In: Ki a káoszból, vissza Európába. Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1993. 86.

lógépet, 'társadalmi mérnököt' kel-
lene látnunk... Szememre veti még
az angol és amerikai intézmények
túlságos kedvelését. Nem tagadható,
hogy az angolok évszázadok gyakor-
latával megteremtették a parlamen-
tarizmus csodálatos rendszerét... Az
amerikaiak pedig az emberi jogok
egyetemes védelmével érdemelnek

tiszteletet és azzal, hogy leginkább
hajlandók más népek igazságtalanul
kidaszítottjainak új hazát és szabad-
ságot adni.”⁷⁹ Ez utóbbi megtapasztalására a hatvanas években egykori
mesterét, Horváth Barnát az Egye-
sült Államokban meglátogató Szabó
Józsefnek lehetősége nyílt volna,
de ő nem élt a kínálkozó alkalommal

és hazatért. Nála jobban nem sokan
tudták, hogy hova érzékel vissza.

Szeretett szegedi egyeteme 1990-
ben másodszori rehabilitációképpen
professor emeritus címmel tüntette
ki. A címmel járó jogok gyakorlására
már nem volt igazán módja. Életének
nyolcvanharmadik évében, 1992.
február 15-én hunyt el Szegeden.

JOGIRODALOM–JOGÉLET

SZALMA JÓZSEF:

egyetemi tanár,

Újvidéki Egyetem Jogi Kara
(Újvidék – Jugoszlávia)Néhány gondolat Koziol és
Welser: A polgári jog alap-
elvei című könyve kapcsán*

1. A *szisztematikus* művek műfaji nehézségei közé tartozik minden bizonnyal az a követelmény, hogy ezekben a jogintézményeknek szükségyszerűen *tömör* tárgyalási módja egyaránt eleget tegyen az *elméleti* (tudományos) és a *gyakorlati* (jogalkalmazási) elvárásoknak. Tárgyalt könyvünk, felölelve a polgári jog teljes anyagát, nemcsak *tételes jogi*, hanem *jog-összehasonlító* szemzőből szemlélve is messzemenőleg többszölamú, hiszen úgy tűnik, hogy e kiűnő munkából egyaránt meríthet nemcsak a *tételes (osztrák) polgári jogelmélet* és *jog alkalmazója*, hanem a *nemzetközi magánjog* és a *polgári jogi komparativisztika* is.

A *gyakorló jogász*, különösen az, aki nemzetközi magánjogi szerződés megkötése során, *jogvita* esetére az osztrák polgári törvénykönyvet: az OPTK-t köti ki, azaz azok, akik számára e törvénykönyv szabályai képezik az (osztrák) vonatkozású nemzetközi elemmel bíró jogviszony mérvadó jogát, mindenképpen biztos támaszt nyernek e munkában. Megismerhetik az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyvet, mind az elmélet, mind a bírói gyakorlat mai interpretációjában. S ez az *aktualitás* fontos, annak ellenére, hogy az OPTK 1811 óta, nem számítva a századelői novellákat, és néhány kisebb későbbi módosítást, valamint az interpretációs teret bővítő különleges törvényi szabályozást (pl. bér-

leti tv.) szó szerint nem változott. Az az OPTK, amelyet a múlt századi, vagy századelői magyar fordításokból ismerünk, ma már nem ugyanaz, e fordítások csak az interpretációhoz szükséges *nóvumokkal* használhatóak. Azóta ugyanis, számos fontos elvi bírói álláspont, kommentár (legutóbb pl. Schwanman-Apathy-Martin-Jabornegg-Brauneder-Pfeil-Rebhahn, stb. által szerkesztett többkötetes ABGB Praxiskommentar, Orac, Wien, 1997), könyvtárnyi szisztematikus és monografikus jellegű könyv, tanulmány, cikk gazdagította, mélyítette és tágította e törvénykönyv eredeti jelentéstartalmát. A szóban forgó Koziol-Welser könyv az osztrák polgári jog minden pontján, jogintézményénél alapvetően és főbb vonalakban biztos eligazítást nyújt az OPTK legújabb fejleményeit illetően.

E munka jelentős az *összehasonlító polgári jog* elméletével foglalkozók számára is. E könyv érdekelheti azokat is, akik a jogi komparativisztikát bármely szemzőből érvényesítik. Elvben tehát attól függetlenül, hogy a jogharmonizáció vonalán, a polgári jog konvergencia elmélete, avagy a római jogi eredetű *jus gentium*, *gemeines Recht* révén, azaz módszereit követően elemzik a polgári jog univerzális, vagy *tételes jogokként* egymástól eltérő jegyeit.

Nem utolsó sorban, jelentős a *jogtörténeti szempont* is. Habár az OPTK alkalmazása (oktroált módon) *tételes jogként* csak rövid ideig, 1852 és 1860-61 között terjed ki a magyar történelmi terület egészére, az Országbírói Értekezlet által meghozott Ideiglenes törvénykezési szabályok alapján, különösen a kötelmi jog és a telekkönyvi rendtartás területén, továbbra is alkalmazást nyert, ezúttal azonban az említett magyar

törvény révén, s csak ott, azokra a jogviszonyokra nézve, amelyeket az új, hatályos magyar törvény még nem szabályozott. Az ideiglenes *receptió* jelentősen hozzájárult, különösen 1867 után, a magyar Ptk. tervezeteinek kimunkálásához, pontosabban ösztönzést nyújtott ehhez, gyorsította a *kodifikációs* folyamatot, egyúttal áthidalta a rendi (feudális) magyar polgári jogot, mely már egymagában gyökeres reform nélkül nem felelhetett meg a kor követelményeinek. Közvetetten serkentette a modern magyar speciális polgári törvénykezést is, azaz a polgári joganyagot részenként szabályozó törvények meghozatalát (pl. kereskedelmi jog, családi jog, stb.). Habár könyvünk a *tételes osztrák jogot* kutatja, azaz az OPTK mai interpretációját, éppen ezen *alliquid novum* az, ami nyilván a jogtörténet szemzőéből is releváns lehet: egy Ptk. hosszú alkalmazása során milyen *értelmezési módosulásokon* esett át.

2. E munka mindkét kötete *hármastagolású*. Az első könyv a polgári jog általános elméletét, a kötelmi jog általános tanításait, valamint a kötelmi jog különös részét tárgyalja. A kötelmi jog különös része alatt a szerzők nemcsak az egyes szerződéseket értik. A többi, szerződésen kívüli kötelemfakasztó forrás sajátos eseteit a szerzők az adott kötelemfakasztó forrás általános tanításait követő különös részben tárgyalják. A második kötet a dologi jogot, a családi jogot és az öröklési jogot öleli fel.

A *polgári jog általános elméletében* a szerzők a jog és a polgári jog alanyi és tárgyi meghatározásával, a jog alanyaival és tárgyával, a jogügylettannal, valamint az idő (határidő, feltétel és időhatározás, elévülés, jogvesztés, elbirtoklás) jogi

* Prof. Dr. Helmut Koziol- Prof. Dr. Rudolf Welser: Grundriss des bürgerlichen Rechts (A polgári jog alapjai), I. kötet.: Allgemeiner Teil und Schuldrecht (Általános rész és kötelmi jog); II. kötet: Sachenrecht, Familienrecht, Erbrecht (Dologi jog, családi jog, öröklési jog), 1o. kiadás, Manz, Bécs, 1996)

jelentésével, azaz hatályával foglalkoznak behatóbban. A jogügylettanban az akarati és nyilatkozási elv intézményeinek (pl. szerződéskötési akarat szabadság, ajánlat, elfogadás, azaz akarat-megegyezés, titkos fenntartás, színlelés, tévedés, megtevesztés, semmis szerződés, lehetetlenülés, képviselet, stb.) részletes tárgyalása jelentősen tehermentesítette a kötelmi jog általános részét tárgyaló fejezetet.

Habár a szerzőknek a *kötelmek általános elméletének* indítótémájaként elemzett kötelemfogalma a német jogban hagyományos kettős *kötelem-meghatározást* követi, amely szerint a kötelmet két különálló jogviszony képezi, az adóssági (Schuld) és a helytállási, azaz felelősségi (Haftung), a hagyományostól eltérően e *különállást viszonylagosnak* tartják. Leszögezik azonban, hogy az elsődleges kötelezettség, azaz a szerződési szolgáltatás tárgya, az adósság teljes kötelezettség, míg az adósság nem teljesítése miatt beálló kártérítési felelősség - másodlagos -, esetleges és korlátozott (pl. biztosítási felelősségkorlátozás esetében) kötelezettség. A *kötelemfakasztó források* rendszerét a szerzők két tényállásra alapozzák: a jogügyleti akaratnyilatkozatra és a törvényre, azzal, hogy az utóbbi felőleli a jogellenes magatartásból következő térítési jogszabályokat is, habár az OPTK (859. Par.) szerint e rendszer hármastagolású: törvény, jogügylet, károkozás. A szerzők külön törvényi kötelezettségként tekintik az ún. szerződést megelőző kötelezettségeket (pl. a szerződéskötési tárgyalások során fennálló felvilágosítási kötelezettség, gondossági és a bizalmi követelmény), s az ezek megsértéséből következő felelősséget. A *kötelem tartalmára* vonatkozó fejezet a kötelmi szolgáltatás fajaival foglalkozik, beleértve a pénzbeli szolgáltatások jogintézményeit is. A pénzbeli szolgáltatás alapvető sajátosságát a járulékos kötelezettségben, a kamatszolgáltatásban, valamint az értékmegőrző klauzulákban látják szerzők. Abból a tényből, hogy a visszatérő (szinallagmatikus) szer-

ződéseknel a szolgáltatások kölcsönösen feltételezettek, a teljesítést mindkét szerződő fél egyidejűleg követelheti. A visszatérő szerződések külön sajátosságaiként tárgyalást nyer az exceptio non adimpleti contractus (nemteljesítési kifogás). A *teljesítés akadályait* foglalkozó fejezet az adós és a hitelező késedelmét, a csőd és kényszerfelszámolás következményeként beálló teljesítési akadályt, a jog- és kellékszavatosságot, valamint a lehetetlenülést (kezdeti, utólagos, objektív és szubjektív) öleli fel. E fejezetben nyer tárgyalást a felén túli sérelem, valamint az uzsora is. Külön fejezet tárgyalja a kötelem megszűnését, tehát a teljesítést, a beszámítást (kompenzáció), az egyesülést (konfúzió), lemondást, felmondást, stb. A kötelezettségek *módosulásainak* intézményeként a megújítás (novatio), kötelemmódosítás, egyezség, tartozáselismerés, követelés engedményezése, tartozásátvállalás és a szerződés átruházása nyertek közelebbi meghatározást. Külön fejezetként szerepel a (mind az adós, mind a hitelező oldalán felmerülő) *többalanyú* (egyetemleges, közös, osztott, harmadik javára vagy terhére szóló, kezességi, és utalási, azaz asszignált) kötelmek taglalása.

A kötelmek *különös részében* a szerzők elsőnek az egyes nevesített polgári jogi szerződéseket (kivételesen a kereskedelmi jogi vonzatokkal) elemzik, mégpedig a vételt, az ajándékozást, a letétet, a haszonkölcsönt, a kölcsönt és a hitelt, a megbízást, a bizományi szerződést, a bérletet és a haszonbérletet, a foglalkoztatási azaz szolgálati szerződést, a szerencsejátékokat, az élethossziglani eltartási szerződést, azaz az életjáradékot. A *jogalap nélküli gazdagodást* (condictio indebiti) követően a könyv a *kártérítési joggal* foglalkozik behatóan. Ennek *általános* részében a szerzők különös figyelmet szentelnek a kármegelőzést szolgáló, kárveszélyt elhárító mulasztási kérelemnek (Unterlassungsanspruch), valamint a kárelhárítási kérelemnek (Beseitigungsanspruch), mint a károkozással kapcsolatos igény két alaptípusának. Ezt követően nyer

tárgyalást a felelősségi feltételek elemzése (mint a vagyoni és nem vagyoni kár beállta, az okozatosság, a jogellenesség és a jogellenességi okozatosság, a vétkesség, azaz felróhatóság). A térítési szabályoknál a szerzők külön kitérnek a térítés fajaira, az osztott felelősségre, stb. A kártérítési jog *különös* részében elsődlegesen a saját magatartásért való felelősség kerül a szerzők érdeklődésének homlokterébe, azaz ennek egyes esetei, mint pl., a testi sérülés, vagy halál okozása, jogellenes szabadságelvonás, becsületsértés, dologkárok, szakember és tanácsadó felelőssége, között kezelőjének felelőssége a karbantartás hiányosságai miatt beálló közlekedési balesetért, a munkaadó és munkavállaló felelőssége, a közigazgatási és más állami szervek felelőssége. A *felelősségkimentő körülmények* közül a szerzők a szükséghelyzetet, a vétőképtelenséget és a mások magatartásáért való felelősséget emelik ki. A különös rész következő tárgyalat jogintézménye a *megbízás nélküli ügyvitel*, amely alatt a szerzők más hatáskörébe tartozó ügy (az érdekelt megbízása nélküli) önhatalmú, de szükséges végzését értik, a cselekvő azon meggyőződésével vezérelve, hogy ő e magatartásával más érdekeit védelmezi.

A második kötet *dologi jogi* részében először az általános kérdések nyernek tárgyalást, pl. a dologi jog alapelvei, a dologi jogok korlátozott számának kérdése, a publicitás és a specialitás szabálya, a dologi és kötelmi jog egymás közötti viszonya, majd az egyes jogintézmények, nevezetesen a birtok, a tulajdonjog, a telekkönyvi rendtartás, a jelzálogjog és egyéb dologi biztosítékok, a szolgáltatások, a reálterhek és az építkezési jog.

A *családi jog* bevezetését a szerzők a családnak a társadalom és az állam szempontjából szemlélt jelentőségével, a családi jog fogalmának, jogforrásainak és jogi természetének meghatározásával kezdik, majd rátérnek a házassági jogra. Ebben elvégzik a házasság és a házasságon kívüli életközösség elhatárolását, tárgyalják az eljegyzést, a házass-

sági vagyoni jogi viszonyokat, végül a házasság megszűnését, azaz a házasságbontást. Következik a szülők és gyermekek közötti jogviszony, valamint a gyámság és a gondnokság intézményeinek bemutatása.

A második kötet harmadik részében tárgyalta öröklési jog bevezetése a fogalom-meghatározások mellett az öröklési jog szociálpolitikai jelentőségével, az öröklési jog rendszerével és az örökösödési renddel foglalkozik. A következőkben a hagyaték-ról, az örökösödés feltételeiről, a törvényes örökösödésről, a végrendeleti örökösödésről és a végrendeletről, az öröklési szubsztitúcióról, az öröklési szerződésekről, az örökösök örökös részeinek meghatározásáról és az állam öröklési jogáról van szó.

3. A számos kiadást megért Koziol és Welser professzorok „Polgári jog”-a ma, legújabb kiadásában az osztrák irodalomban, de a nemzetközi polgári jogi irodalomban is meghatározó és mérvadó szisztematikus munkának számít. Habár normatív alapja az OPTK, a jogintézmények feltárási és tárgyalási módja messzemenőleg túlmutató a tételes jogon, azaz tudományos mondanivalójában és értékében nem szűnik meg az ország határán. A bemutatott bírói gyakorlat is elvi jelentőségű. Értékes fejezetek azok is, amelyek az OPTK folytatásait, vagyis a külön törvények (haszonbérletről szóló törvény, építkezési jogról szóló törvény, kartelltörvény, termékfelelősségi törvény, fogyasztóvédelmi törvény,

szervezői és feltalálói jogról szóló törvény, telekkönyvi rendtartásról szóló törvény, stb.) világát kutatják. Mivel ezek a törvények, mint *lex specialis* ok szervezen épülnek az OPTK által megalapozott polgári jog rendszerébe, ezeket a törvényeket a szerzők elsősorban az adott jogintézménynél, mintegy folytatásként, bővítményként tárgyalják.

A könyv mellékletében helyet foglaló fogalomtár, az idézett törvényi rendelkezések lajstroma, valamint a minden alfejezet elején feltüntetett részletes irodalomjegyzék, értékes részei a könyvnek, azért is, mert egyrészt az egyes intézmények kapcsolatrendszerének követését könnyítik meg, másrészt az irodalom relevanciáját és adatait is tartalmazzák.

JOGIRODALOM-JOGÉLET

FERENCZY ENDRE:

*tudományos főmunkatárs,
MTA Jogtudományi Intézet
(Budapest)*

Mádl Ferenc:

Állam és gazdaság*

1. Mielőtt azzal a megállapítással foglalkoznánk, ami a recenziót leginkább érdekli, ti. a könyv *alcímével* „Forradalom a jog útján a közép- és kelet-európai országokban”, gyorsan el kell mondanunk az Olvasónak, hogy a munka az *International Encyclopedia of Comparative Law „State and Economy”* c. kötetéhez készült nyilvánvalóan angolul, hiszen a kolofon tanúsága szerint *Burián László* fordította magyarra. A Szerző rögtön tájékoztat minket (9. old.), hogy a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Enciklopédia „Állam és Gazdaság” c. kötetébe kellett fölvenni egy új fejezetet, amely a „fejleményekről” szól, amiből (nem mintha az alcímből nem) kiderül: feldolgozást fogunk olvasni, végül is a gazdasági jog fogalma alá eső jogterületeken végbement, pozitív jogi változásokról.

A Szerző áttekinti általában a tulajdonra, továbbá különösen a vállalatokra, bankokra, a tőzsdére, a biztosítási intézetekre vonatkozó új *normákat* majd fejezetet kapunk a szerződési rendszerről, alpontot az érdekegyeztetésről, a munkajogról, a beruházási, fiskális és monetáris politikáról, az adózásról, a fogyasztóvédelemről, gazdasági versenyről, árpolitikáról, a szellemi tulajdonról és a külkereskedelem szabályozásáról. (Közbevetés: valóban a *polgári jog* területére eső változások, amitől a rendszer arculata megváltozik? Azért kell feltenni ezt a kötozkodó kérdést, mert szerintünk még nem időszzerűtlen a probléma: a gazdaság

és vele jogának átalakítása még nem minden ahhoz, hogy Közép-Európa Nyugat-Európának hihesse magát.)

Mádl Ferenc a talán hozzá legközelebb álló szakterületen, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok területén - többek között - képet ad azokról az intézményekről, amelyek megújították a poszt-szocialista európai országok és, az 1989 előtti értelemben vett, Európa kapcsolatát (127-161. old.).

2. Amint az a fentiekből - tehát ebből a rövidített tartalomjegyzékből már kiderült jogi, politikai és egyfajta gazdaságdiplomáciai betűkkel írt *tablót* veszünk kezünkbe, ha ezt a szépszínű borítójú könyvet leveszük a könyvtár polcáról. Más kérdés, hogy inkább *leírást* látunk, mint elemzést. A recenzius által fölvetett problémával a Szerző is tisztában van, a 35. oldalon közli is velünk a jellemzőnek ítélt területeket és módszereket, de maga is úgy vélekedik: csábítóbb és talán helyesebb is lenne „ha a különböző fejleményeket ír-nánk le” (34. old.). Egyébként igenis többször van (az A. és D. pontnál a tulajdonjoggal és a szerződésekkel kapcsolatban) *részletes analízis*. Annak érdekében, hogy mindnyájan érzékeljük mekkora terjedelmű az összehasonlítás tárgyát képező anyag, azt a szerző megemlíti: a *Hazard* és *Pechota* által szerkesztett, a kelet- és közép-európai országok legmeghatározóbb törvényeinek angol fordításai 10 vaskos kötetben jelentek meg.

Belátjuk túlzó elvárás, mondjuk egy 10 ívnyi munkától intézményenkénti részletes analízist és főleg értékelést várni, ha annak tárgykörei ennyire számosak, mint láttuk, mégis megemlíti *hiányzatunkat*, ami abból fakad, hogy a jogi instrumentumok *működéséből* származó - ha úgy tetszik lokális működéséből származó, explicite közép-európai - problémák érzékeltesére már nem maradt hely. Bul-

gária, Románia, Ukrajna és Oroszország (könnyű utólag okosnak lenni) jogfejlődése (főleg a jogról alkotott felfogása) néhány igen érzékeny kérdést hagy maga után, amelyek a poszt-szocialista jog belső *összehasonlítása után kiáltanak*. Mindazokról, amik a szóban forgó „fejlemények” eredményei lettek, a recenzius inkább *Paul Klee Kiáltás a hídon* c. képére asszociál, semmint a szerző által használt forradalom szóra.

3. Fentebb túlzó elvárásokat támasztottunk, most meg igazságtalannok vagyunk, hiszen a „forradalom” szót a szerző egyfelől a magyar *Alkotmánybíróság* 1992. március 5-i határozata (jogállami forradalom), illetve *Kornai* (The socialist system - The political economy of communism) nyomán használja. Teszi ezt annak ellenére, hogy mind a FÁK alapító szerződéséről, mind a Cseh és Szlovák Köztársaság szétválásáról írtaknál (de más helyen is) kifejezetten jelzi, hogy *a korábbi* (szövet-ségi) *jog tovább él*. Az alcím tehát egy kicsit lírai. Inkább a vágyakat fejezi ki, mint azt ami történt, ami nem baj, a velünk történt történelem átélése nagyon emberi.

Pacifistább álláspontunknak azért is merünk hangot adni, mert *Vékás Lajos* 18 oldalas elemzése a Ptk. 201. § (2) bekezdéséről arról győzött meg minket, hogy a jogi normák bírói alkalmazásánál szó sincs olyan áttörésről, mint a D-napon - a szövetségi haderő 1944. júniusi normandiai partraszállásakor - volt, ahogy látható *Spielberg Saving private Ryan*-jében, szóval olyanról, ami egy forradalomtól elvárható. A múltban készült jogszabályok a múltnak íródtak, így sem azok, sem a hozzájuk tapadó gyakorlat nem felel meg a piacgazdaságnak; hosszú tehát az út amíg, mint *Kerouac* hőse, átfűjjük magunkat a hídon.

Tudjuk a jó jogalkotás az első lépés az összehasonlító jog éteri művelése, a második az intelligenssé válás és a műveltség, de amikor az összehasonlítás eredményeit, konklúzióit be akarjuk vinni a kelet-európai katymazos helyzetbe, akkor nem az a feladat, ami egy olasz jogász előtt áll, ha valami angolszász furcsaságot kodifikálni akar. Mindazonáltal az összehasonlító jog mint tudomány, ha nem mér össze (Keletet Kelettel, Nyugatot Kelettel), akkor valami hiányzik belőle, ahogy igazságtalanul mondta valaki *Graham Greenről*: „Nagy író, csak”

4. A szerző, úgy láttuk, a *politikai célkitűzésekhez mérte a jogot*. (Nem véletlen, állításunkat bizonyítandó, hogy az alcímekben annyiszor kerül elő a politika.) De *milyen politikához viszonyít a szerző?* Azt hisszük, ahhoz, amit a *hitelpolitika* kapcsán ír: „Az állam által áhitott monetáris rendelkezésekben és szabályokban megfogalmazandó általános feltételrendszerre a liberalizációs irányzat a jellemző.” A recenzensnek természetesen nem célja jelzőkkel ellátni a szerző eszmerendszerét, saját törekvése valamit kifejezni ennél komolyabb, nevezetesen az, hogy feltegyen egy kérdést: *milyen más politikával lehetett volna hozzájárítani ahhoz az átalakuláshoz, amit a régióban végre kellett hajtani az Európával való harmonizáció miatt?*

Álláspontunk szerint *aligha volt más ösvény, mint a liberalizálás* (importliberalizálás, tőkeliberalizálás stb.), tehát a szerző nem nagyon tehetett mást, minthogy a politikához nyúljon, hacsak nem akarta volna idehozni az egész európai nemzeti jogot jogforrásonként, hogy összehasonlítsa azzal, amit mi itt Kelet-Európában művelünk, tehát az olasz csődjogot összemérje a románnal az angol banktörvényt az oroszsal stb. (Egyébként, szép munka lenne...)

Miután erre ott és akkor (a kilencvenes évek elején) nem volt szükség, a szakirodalom ilyen nagy munkákat nem produkált, nemzeti szinten természetesen folyt összehasonlítás, a fő kérdés azonban az volt: politikailag mi legyen az irány, mi az ami

standard legyen minden posztoszocialista ország számára. Ez pedig a liberalizált piac. Kelet-Európa, bár a változás legalább oly nagy léptékű volt számára, mint a II. világháborút követő újjáépítés Nyugat-Európa számára, *átugorta* az a periódust, ami a negyvenes évek végi és az ötvenes évek elejei nyugat-európai jogot jellemezte: protekcionizmus, nemzeti érdekek által diktált pénzügyi típusú jogszabályok, árellenőrzés. De a politika múlandó, a politikához mért jog nem szabatos módszer. Amikor a szerző a 125. oldalon azt írja [A humán szféra forrásainak (oktatás, tudomány, kultúra) támogatása kapcsán]: „Ez azt jelenti, hogy bevételekre kell törekedni kutatási szerződések révén; a felsőoktatásban tandíjak révén...” az ember kénytelen felsóhajtani...

Nem akarunk okvetetlenkedni, a recenzensnek csak reflexiói vannak, ő is, mint minden más olvasó belülről látta a szerző által leírt, a szép pasztellszínű könyv tárgyát képező folyamatokat, és mindnyájan jól tudjuk, ez a mű *külföldieknek készült*. Azt természetesen jó látni és ez az Akadémiai Kiadót dicséri -, hogy milyen képet sugallnak rólunk. Azt se szeretnénk, ha az Olvasó azt hinné azért, mert azt írtuk, hogy a könyv tónusára a leírás jellemző, hogy úgy gondoljuk száraz művet kap a tanulmányozó. Nem így van. A szerző néhol szenvedélyes szavakkal ecseteli a helyzetet: egy helyütt a gondolatsort egyenesen „hitvallásnak” nevezi, és művés apparátussal érvel Európa politikai kettéosztottsága ellen (139-142. old.).

5. Líráról írtunk, vágyakról, pasztellszínről. Valahogy el akartuk kerülni a *Hannah Arendt-i* Forradalom felemlegetését, mert az elvi küzdelmet feltételez. Itt Kelet-Európában ha jól emlékszünk nem volt ellentét „a republikánusok és a régi kormányzat hívei között”, ez utóbbiak eltűntek, mint az a híres mosoly, egyszerűen a szerzőt valamiről post festa le akartuk beszélni, ami olyan szép dolog, hogy *Szerb Antalt* is idehozzuk.

Mert milyen vágy volt, mondjuk kilenc éve (december tizenhetedikén), egy ilyen tárgykörű könyv

megjelenésére? A szerző ugyan már akkor is pezsdító új ízt keresett és elhatározott szándéka volt angollá törve a szót kimondani „végre nyersen a nyers igazat, azt amit mindenki régóta érez”. (Így aztán nem csoda, hogy megszabadulván az „orwelli party”-ről átszellemülten nézi azt a folyamatot, amelynek aztán tevékeny részese volt.) De hol volt itt az a népiunpelelyekből áradó *feeling*? Nem cola és zömle jött, legfeljebb *Pepsi-érzés*.

Idővel elmúlik a történelem, ahogy mi is; erre talán nem tiszteletlenség leírni - sem a Mester, sem a tanítványok nem gondoltak, olyan moccanatlan volt az idő, főleg a tér. (Ki hitte volna, hogy tőlünk Keletre is lesz földrengés?) De szerencsés az ember, benne a korban (*Sajó*), ha jövődölése (pro futuro) ilyen hamar valóra válik (mintha az a jog, amit a szerző leír tényleg közép-európai *ius uniform* lenne). De ahhoz már nemet kellene változtatnunk, hogy a tolerancia ígézetében élve (*Szamel*) elhiggyük azt is, itt és most már „átveszik egymástól” a lényegyet Pesten és Bécsben”. Ugyanakkor ez a munka is arról győz meg minket, hogy aligha van más fogódzó, mint a „droit comparé”. Az már más kérdés, hogy hozzánk lojális volt-e a jog, amit transzplantáltunk....

* * *

Befejezésül kötelességünknek tartjuk, hogy a kritikus is kapjon kritikát, mert *Oscar Wilde* után szabadon, jó recenzens nem lehet az, aki „nem képes más [jogágakból] nyert impreszsiókat is feldolgozni”; csak az lehet, akinél az őszinteség több, mint sztereotíp ostobaság; nem lehet az, akinek nincs múltja, nincs jövője és képtelen megragadni a pillanat íztét; aki csak akkor megvesztegethetetlen, ha nincsenek a piacon ajánlattevők. Azon szerzők számára pedig, akik mégsem ilyen recenzenst kapnak, igen figyelemreméltó tanáccsal él *Sir William* fia: Ha kritikusokat nyugdíjba kell küldeni „és megszabni, hogy csak politikáról, teológiáról vagy a két fémvalutas pénzrendszerrel írhatnak, vagyis csak [a jogtudománynál] jóval könnyebb témákról...”

Summary

Jacques Maritain, the Christian Philosopher of Human Rights

On December 10 the international community will celebrate the 50th anniversary of the adoption by the UN-General Assembly of the Universal Declaration of Human Rights.

Jacques Maritain, who had dedicated much of his life's work to the study of human rights, died 25 years ago on 28 April 1973.

The double anniversary offers a good opportunity to recall Maritain's contribution to the theory of human rights.

The present article is devoted to the fundamental Christian ideas on human rights as developed by Maritain in his writings. Starting with the Christian view of humanism and of natural law, the author recapitulates Maritain's thoughts of the concept of „bonum commune“ and of pluralistic democracy recalling the emphasis placed by Maritain on the continuous development of the teachings on human rights from the very beginning of the Greek and Roman philosophy to the Christian philosophy of the Middle Ages represented in particular by Thomas Aquinas and to the human rights ideals of the Enlightenment still constituting the basis of the contemporary human rights doctrine. Maritain's proposition that a „practical consent“ on substantial questions of human rights can be reached by people with different philosophical or religious affiliations has been taken into consideration just as well as his ideas on specific problems of human rights. Maritain's thoughts have preserved their relevance till the present time despite the fact that they have also been contested repeatedly.

Gábor Jobbágyi: Retorsion Processes after 1956

The author exhausted the history of five trials of the retorsion processes between 1956-1963 on the basis of genuine archives. This study analyses the common experiences, features of the five trial in the course of the investigation and also in the trial processes. The author discovers many, so far, unknown features in these processes e.g. „reduplication“ of processes, the total detachment of the material of proof and arbitration, the usage of all means to crush the accused, the way of judgement. Even the peculiar „law“ of dictatorship was not applied in the processes, thus we do not talk about „trials“ in a legal meaning but „reckoning processes based on conception“.

József Hargitai: The Trading State (Bonds Contracted by Diplomatic and Consular Missions and State Immunity)

The author criticizes the procedural rules of the Hungarian international private law codes and diplomatic privileges and immunities. The rules of Hungarian international law concerning the bonds contracted by the state and missions contain the principle of absolute immunity and therefore, as far as the author is concerned, this does not comply with the trend of law progress. These procedural rules can raise constitutional doubts because the judicial process concerning the immunities and privileges has administrative preconditions (the decision of Ministry of Foreign Affairs). For that reason even the judicial practice is not able to correct it with law interpretation.

Zusammenfassung

Jacques Maritain über die Menschenrechte.

Am 10. Dezember feiert die internationale Staatengemeinschaft das fünfzigjährige Jubiläum der Annahme der Allgemeinen Erklärung der Menschenrechte durch die Generalversammlung der Vereinten Nationen.

Vor fünfundsiebenzig Jahren starb der katholische Philosoph Jacques Maritain, der einen wichtigen Teil seines Lebenswerkes den Menschenrechten gewidmet hatte.

Das doppelte Gedenkjahr gab den Anlaß zur vorliegenden Studie.

Der Autor befaßt sich eingehend mit den Grundlagen des christlichen Menschenrechtsverständnisses, wie es in den Schriften Maritains zum Ausdruck kommt. Ausgehend vom Konzept eines christlich-personalistischen Humanismus und der christlichen Naturrechtslehre werden Maritains Gedanken über das Gemeinwohl und die pluralistische Demokratie ausführlich erörtert. Die von ihm betonte kontinuierliche Entwicklung der Menschenrechtslehre von den griechisch-römischen Anfängen über die thomistische Staats- und Gesellschaftsphilosophie bis hin zur Menschenrechtskonzeption der Aufklärung und der heutigen Menschenrechtslehre wird ebenso dargestellt wie seine Auffassung von der „praktischen Übereinstimmung“ unterschiedlicher Weltanschauungen in wesentlichen Fragen der Menschenrechte. Der Artikel schließt mit einer Zusammenfassung der wichtigsten Aussagen Maritains über

einzelne Menschenrechte und unterstreicht die Aktualität, die der Menschenrechtslehre Maritains – trotz mancher Anfechtungen – auch in der Gegenwart zukommt.

Gábor Jobbágyi Die Vergeltungsverfahren nach 1956

Im Zusammenhang mit den Vergeltungsverfahren, die in den Jahren 1956 – 1963 in Ungarn angestrengt wurden, bearbeitet der Verfasser aufgrund der originalen Dokumente den Hergang von fünf Prozessen. Die vorliegende Abhandlung untersucht diejenige gemeinsamen, merkwürdigen Erfahrungen und Kennzeichen dieser Prozesse, die sich im Laufe der Ermittlungen, beziehungsweise der gerichtlichen Verfahren offenbarten. Die einzelnen Prozesse betreffend stellt der Autor zahlreiche, bisher völlig unbekannte Merkmale dar; zum Beispiel „die Verdopplung“ der Verfahren, die vollständige Trennung des Beweismaterials von dem im Urteil festgestellten Sachverhalt, bestimmte Methoden, die ohne Rücksicht auf die angewandten Mittel auf den Zusammenbruch der Beschuldigten gerichtet waren, ferner die Art und Weise der Urteilsfindung. In den Verfahren wurde auch von dem eigenartigen „Recht“ der Diktatur abgesehen, infolgedessen kann man im rechtlichen Sinn über keine „Prozesse“, sondern „konzeptionelle Abrechnungsverfahren“ sprechen.

József Hargitai: Der Staat und seine Geschäfte /Die rechtsgeschäfte der diplomatischen Vertretungen und Konsularvertretungen, sowie die Immunität des Staates/

Der Autor setzt sich mit den verfahrensrechtlichen Regelungen des ungarischen Kodex des internationalen Privatrechts und der diplomatischen Vorrechte und Immunitäten auseinander. Die Vorschriften des ungarischen internationalen Privatrechts vertreten hinsichtlich der rechtsgeschäfte des Staates und seiner Auslandsvertretungen das Prinzip der absoluten Immunität und entsprechen aus diesem Grund, so der Standpunkt der Autors, nicht den neuen Tendenzen der Rechtsentwicklung. Bei den verfahrensrechtlichen Regelungen können verfassungsrechtliche Zweifel aufkommen, denn hinsichtlich der Immunität und der Vorrechte hat ein gerichtliche Verfahren verwaltungstechnische Vorbedingungen (eine Entscheidung des Außenministeriums). Aus diesem Grunde ist die Rechtsprechung auch nicht in der Lage, durch richterliche Rechtsinterpretation korrigierend einzugreifen.

Boldog karácsonyt,
és sikerekben gazdag
új évet kíván a

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

szerkesztősége és kiadója:

Atanistauer

Sony Sp

Köndem D. M. D. M.

B. J. J.

reber E

Dr. M. J. J.